

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

МАСТЕР РАД

***ОДНОСИ СРБА И ТУРАКА У БЕОГРАДСКОЈ
ВАРОШИ СРЕДИНОМ XIX ВЕКА***

Ментор:

др Харис Дајч

Студент:

Родољуб Васиљевић

Београд, 2019.

Садржај:

<i>I Увод</i>	<i>3</i>
- <i>Положај Кнежевине Србије у Османском царству током XIX века</i>	<i>5</i>
- <i>Београдска варош</i>	<i>15</i>
<i>II Српско-турски односи у београдској вароши (1830-1867)</i>	<i>24</i>
- <i>Турско становништво Београда и његови односи са Србима након хатишерифа</i>	<i>24</i>
- <i>Чукур-чесма и бомбардовање Београда</i>	<i>50</i>
- <i>Одлазак Турака из вароши</i>	<i>61</i>
<i>III Закључак</i>	<i>64</i>
<i>Списак извора и литературе</i>	<i>67</i>

I Увод

Овај рад представља анализу еволуције односа српског и условно речено турског становништва у оквиру београдске вароши током прве половине XIX века. У питању је период који доноси крупне политичке промене на територији београдског пашалука. Србија се, након два устанка појављује као посебан политички ентитет у оквиру Османског царства. Кроз аутономију добијену султановим хатишерифима српски народ стиче могућност да развија атрибуте независне државе. Тада Србија добија своју тачно одређену територију, као и слободу да у оквиру ње развија своје установе и систем власти. За њеног и даље формалног суверена, Османско царство, ову државу у настајању везивао је трибут који је морала да плаћа, као и турске трупе које су остале у неколико градова. Заједно са војском у насељима које су се налазиле уз те тврђаве живело је и цивилно муслиманско становништво. У питању су у великој већини били потомци јужнословенских народа који су се исламизирали током векова турске владавине. Мада најчешће нису знали да говоре турски и по својим навикама и обичајима су били блиски својим православним суседима, они су свој идентитет и судбину везали за Османско царство. Због тога су их српске власти посматрале као продужену руку турске војске у градовима. Када би се у дипломатским круговима поставило питање одласка низама из Србије, аутоматски би се подразумевало да са њима одлази и турско цивилно становништво.

Београд је као најважнији и највећи град у којем су боравиле турске трупе имао посебан значај. Он је био седиште турског паше, а у вароши је живео велики број муслиманског живља. Са друге стране, у Београду су биле смештене најважније институције Кнежевине Србије, мада он у почетку није био и њена формална престоница. Поред тога он је био највећа и у привредном смислу најважнија варош младе српске државе. Покушаја да се он добије без борбе, дипломатским путем, било је још за време прве владавине кнеза Милоша. Стварање двојне српско-турске управе у београдској вароши представљало је компромисно решење које у суштини није задовољавало ниједну страну. Оптерећене овим околностима, обе заједнице у вароши су покушавале да воде свој свакодневни живот.

Императив је био прилагођавање животу у новонасталим условима подељене власти у Београду. Укидање система у којем су постојали повлашћени и подређени становници поставио је њихове међусобне односе на сасвим другачије основе. Многи муслимани трансформацију дотадашњег начина живота нису могли да прихвате, па су убрзо по објављивању хатишерифа напустили Београд. Први су у великом броју отишли турски феудалци који су остали без својих поседа. Србима су ове промене донеле неслућене могућности, па су се многи настанили у Београду и околини, драстично мењајући његову демографску структуру. Главни парадокс је био у томе што је постојало велико неразумевање између две заједнице чији су чланови најчешће причали истим језиком. Друштвени систем Османског царства у којем су до тада живели направио је између њих огроман јаз који је било тешко премостити. Питање је да ли је властима које су имале јурисдикцију над Србима и Турцима, а који су насељавали београдску варош, тај мост уопште и био потребан.

Положај Кнежевине Србије у Османском царству током XIX века

После поковања Балканског полуострва од стране Османског царства, које је трајало од средине 14. до краја 15. века, српски народ се у потпуности нашао под влашћу турских султана. Током војне и територијалне експанзије Османске државе, која је са неколико прекида трајала до краја 17. века, нису се створили објективни услови да Србија обнови своју државност. И поред тога што је деловало да је између Турске и европских држава успостављена релативна равнотежа снага, сам 17. век представља период стагнације и почетак дугог процеса унутрашњег слабљења Османлијског царства, које ће своју кулминацију имати у Великом бечком рату (1683-1699).¹ Након још једног низа сукоба између Османског и Хабзбуршког царства, који ће бити окончани Београдским миром 1739. године, граница између две државе ће се коначно усталити на Сави и Дунаву, и у наредних два века те реке ће раздвајати Европу од оријенталног Истока. Српски народ се током тог периода укључивао у сукобе помажући напоре аустријске војске да порази Османлије, због чега је и неретко после повлачења преко Саве и Дунава био излаган турској репресији и освети. То је као резултат имало неколико сеоба српског народа у области под заштитом хабзбуршке круне. Даље слабљење Турског царства које ју је приближило статусу „болесника на Босфору“ и отварању „Источног питања“ у 19. веку резултирало је претварањем балканских хришћанских народа из пасивних у активне учеснике у решавању сопственог положаја.

Неколико фактора је утицало на то да Срби постану први народ који ће почетком 19. века први подићи велики устанак против Османске владавине, чији ће коначни резултат, након вишедеценијске борбе војним и дипломатским оружјем, бити потпуна независност. Српски народ је насељавао простор који се налазио на граници Турске према Аустрији, па су самим тим везе Срба са суседном монархијом, првенствено трговачке али и оне других врста, биле врло интензивне. То је довело до богаћења слоја сеоског

¹ Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, Београд 2008, 19.

становништва које је трговало са Аустријом и оно ће бити носилац друштвених промена и кидања феудалних односа, али и снага која ће деловати као покретач ослободилачких и државотворних тежњи.² Истим путем преко Аустрије су продирале и нове идеје просветитељства које су се развијале у Европи 18. века, а касније и идеје Француске револуције. Близина Хабзбуршке монархије имала је као последицу и укључивање српског живља у сукобе које је она водила са Османлијама. Последњи аустријско-турски рат који је вођен од 1788. до 1791. године (Кочина крајина) укључио је неколико хиљада Срба у фрајкорске одреде аустријске војске. Срби су на тај начин стекли војну обуку и искуство у борби са Турцима, а након завршетка тог рата велика количина оружја је остала скривена код народа.³ Криза која је све више захватала Турску, а чији су корени лежали у постепеном пропадању самих основа друштвено-економског система на којима је Царство почивало, довео је до тога да су се од централне власти одметнули многи локални господари.⁴ Тај тренд је природно био израженији у пограничним областима, међу којима је био и Београдски пашалук. Владавина Дахија, који су Пашалуком управљали без сагласности власти у Цариграду, била је окидач за устанак Срба који ће се касније претворити у револуцију и борбу за национално ослобођење.

Први српски устанак који је избио 2. фебруара 1804. године⁵, одвијао се у сенци ратова које су у Европи изазвале амбиције Наполеона, те је, самим тим, и успех устанка био условљен током тих сукоба. Борба Срба против Турске одиграла се у троуглу који су у оквирима Источног питања формирале Аустрија, Русија и Француска. На самом крају етапе процеса Српске револуције 1814 -1815, Француску ће на Бечком конгресу заменити Велика Британија.⁶ И поред неуспеха тог првог великог покушаја српског народа да се ослободи османског сизеренства, остала је једна трајна правна тековина чији ће се значај показати у каснијем периоду. Русија је 1812. године, пред велики Наполеонов поход, била принуђена да са Турском склопи Мировни уговор у Букурешту и препусти Србију трагичној судбини која ће је задесити наредне године. Међутим, Русија је осмом тачком

² Небојша Ранђеловић, *Србија и Турска од Берлинског до Париског конгреса*, Београд 2012, 35.

³ Група аутора, *Нова историја српског народа*, Београд 2000, 137.

⁴ Ч. Попов, *наведено дело*, 34.

⁵ Сви датуми су наведени према старом календару.

⁶ Ч. Попов, *наведено дело*, 47.

тог Уговора издејствовала себи могућност да у некој будућој повољној прилици отвори питање српско-турских односа и поштовања аутономних права Србије.⁷

Слом Устанка 1813. године довео је до терора и пљачке турских снага, које су на тај начин желеле да се освете за све поразе претрпљене током претходних девет година. Ситуација у Европи је у том тренутку ишла у корист Османског царства, чији званичници на територији Србије нису ни помишљали да испуне обавезу из осме тачке Букурешког мира о образовању српске аутономије.

Егзистенцијално угрожен, српски народ је после неуспеле буне 1814. године, поново масовно устао против турске власти у априлу 1815. године под вођством Милоша Обреновића. За разлику од Карађорђевог устанка, који је током непуне деценије условио стварање устаничке државе са одликама независности, али који је ипак неславно завршен, Милошев устанак је блеснуо и стао у једној години, окончан усменим споразумом између Милоша и Марашли Али-паше.⁸ Услови тог споразума су били да Срби сами прикупљају порез намењен султану, да српски кнежеви суде Србима заједно са нахијским муселимима, да се спахијама даје строго по берату и да се у Београду образује Народна канцеларија као највиши административни и судски орган Срба. Овим споразумом Милоша Обреновића ће турске власти признати за српског врховног кнеза. Порта ће се дуго устезати да тај договор и писмено потврди. Ипак, Србија је успела да стекне зачетак аутономије који ће се постепено развити у потпуну независност.⁹ Успех Другог српског устанка, који је избио у помало незгодном тренутку, узевши у обзир тадашње политичке прилике у Европи, може се објаснити слабошћу локалних турских власти. Османски провинцијски систем се у великој мери распао током XVIII и почетком XIX века, и није више могао да буде поправљен, чак ни уз помоћ европских сила које су желеле да на Старом континенту одрже ред и мир.¹⁰

Даље напредовање правног положаја Србије као вазалне кнежевине Османског царства било је условљено догађајима до којих је дошло у решавању Источног питања, односно судбине турског наслеђа, пре свега у њеном европском делу. Нову динамику том

⁷ Исто, 48-49.

⁸ Н. Ранђеловић, *наведено дело*, 37.

⁹ Петар Томац, *Ратови и армије XIX века*, Београд 1968, 155.

¹⁰ Никола Самарцић, *European Legitimism and Serbian Revolution*, часопис *Limes plus*, број 3, Београд 2015, 17.

процесу дали су Грчки устанак 1821, као и ступање на престо руског цара Николаја I после смрти његовог брата Александра I 1825. године. Никола I је Порти упутио у марту 1826. године ултиматум који је довео до склапања Акерманске конвенције у септембру исте године. Споразумом који је тада потписан потврђене су одредбе Букурешког мира о дунавским кнежевинама (Влашка и Молдавија) и Србији. Део Конвенције, који се односио на Србију, предвиђао је да ће се влада у Цариграду споразумети са српским посланицима о томе како да се Србији обезбеди слобода вероисповести, избор својих вођа и независност унутрашње управе. Даље је Конвенцијом одређено да се сви намети који су Срби до тада плаћали Турцима претворе у један годишњи данак, затим да спахије напусте своја имања, а заједно са њима и сви муслимани који су живели у Србији, осим оних који су били припадници турских гарнизона.¹¹ Једини поднесак српске стране који није ушао у Акерманску конвенцију био је захтев Милоша Обреновића да буде признат за наследног кнеза. Наследно кнежевско достојанство није било предвиђено ни Букурешким миром, па је из тог разлога тај предлог одбијен.

Одредбе Акерманске конвенције нису спроведене одмах по њеном потписивању. Даљи развој догађаја довео је до рата Османског царства прво против удружених поморских снага Русије, Велике Британије и Француске, што је као свој резултат имало уништење турске флоте у бици код Наварина, а затим и копнени сукоб са руском војском. Тај рат је, након турског пораза, окончан 1829. године Једренским миром. Члан шест овог уговора обавезивао је Турску да без даљег одлагања испуни одредбе Акерманске конвенције које се тичу Србије. Посебно је наглашено да Порта мора да врати Србији шест нахија које су се налазиле у њеном саставу током Карађорђевог устанка. Крајем септембра 1829. године, у складу са уговором из Једрена, султан је потписао Хатишериф намењен Србији. Његовим издавањем нису постале правоснажне уговорне обавезе Османског царства према Србији, већ је султан само дао своје свечано обећање да ће те обавезе бити испуњене. Потешкоће које су настале због жеље Турске да не испуни одредбе из уговора, кнез Милош је успео да превазиђе, делом уз помоћ притисака који је на Порту вршила Русија, а делом помоћу „бакшиша“, односно новчаних поклона којима је подмитио многе турске високе званичнике, па чак и самог султана. Ове Милошеве радње које су заједничким снагама у Цариграду подржавали руски посланик и српски депутати,

¹¹ П.Томац, *наведено дело*, 163.

довеле су до давања Берата о наследном кнежевском достојанству и новог Хатишерифа 1830. године.¹²

Другим и уједно најважнијим Хатишерифом из 1830. године, био је отворен пут Србије према успостављању аутономије унутар Османског царства. Милошу Обреновићу, као наследном кнезу Србије, поверена је унутрашња управа земљом коју је требало да спроводи у договору са скупштином састављеном од највиђенијих старешина. Успостављена је руско-турска комисија која је требало да ради на утврђивању граница шест нахија које ће бити враћене Србији. Годишњи данак, у који су улазили харач, дотадашњи данак и сви царински приходи, морао је да буде коначно прецизно утврђен. Турске власти нису имале право да повећавају износ утврђеног данка, а нису могле ни да се мешају у унутрашњу управу и пресуде земаљских судова. Слобода трговине као и право коришћења српског пасоша у читавом царству су гарантоване. Кнез Милош је добио право да образује војску која му је неопходна за одржавање реда у Кнежевини. Србима је дозвољено да без ограничења у својој земљи подижу школе, болнице и штампарије. Утврђена је и слобода вероисповести, као и право народа да слободно бира митрополите и епископе који би добијали постављење од цариградског патријарха. Муслиманско становништво, осим оног дела које се налазило у овиру турских гарнизона, морало је да напусти Србију. Своја непокретна добра муслимани су морали да продају у року од годину дана, или би од њих добили приходе тако што би се процењена сума уз годишњи трибут предавала Порти како би их она исплатила власницима. Нова утврђења у Србији су морала да буду порушена, док би нетакнути остали стари градови Београд, Шабац, Смедерево, Кладово, Ужице и Соко. Одобрено је и да Србија има свог сталног представника у Цариграду који ће заступати њене интересе—капућехају.¹³

За Порту су најболније тачке Хатишерифа биле враћање шест нахија и исељавање турског становништва из Србије. Сматрајући да ће то још више смањити њен углед међу „правовернима“, који је ионако већ био уздрман услед спровођења реформи у Царству, власти у Цариграду су одлучиле да уколико већ не могу да их спрече, одуговлаче са испуњенем уговорених обавеза према Србији. Међутим, побуне у Босни, Албанији и јачање Мехмед-Алија у Египту никако нису ишле у прилог Порти. Захваљујући методама

¹² Н. Ранђеловић, *наведено дело*, 42.

¹³ *Исто*, 42,43.

које су се показале ефикасним приликом склапања претходних уговора у турској престоници, кнез Милош је успео да издејствује добијање новог Хатишерифа 1833. године. Султан је њиме потврдио да се спорне нахије могу вратити Србији, док је рок за иселење Турака продужен на пет година. Изузетак су били припадници турских војних посада које ће остати у „старим градовима“ и Турци житељи вароши београдске. Организација заједничког живота Срба и Турака у вароши београдској предвиђала је да београдски Турци, који нису чланови гарнизона, буду под управом београдског паше, уз општу слободу кретања свих становника вароши. Такође је предвиђено да оружје могу носити само они Турци који су били припадници војне посаде, као и Срби чиновници и припадници полиције. Коначно је фиксиран износ годишњег данка који је Србија плаћала Турској и он је износио 2.300.000 турских гроша, и од те суме је Порта плаћала надокнаду спахијама чији су поседи припали Србима. На основу овога је извршено иселавање муслимана из Србије, уз изузетак села Мали Зворник и Сакар, која су била под заштитом топова Великог Зворника. Ова два насеља уз Дрину ће остати предмет спора Србије и Турске све до 1878. године.¹⁴

Након добијања аутономног статуса Србије, кнез Милош приступа стварању и државног апарата, истовремено радећи и на учвршћивању своје апсолутистичке власти. Отпор милошевом самовалашћу почео је да се јавља у народу, а и међу народним старешинама. Доба Милошеве владавине Србијом попут каквог турског паше је неумитно пролазило. После једне побуне предвођене Милетом Радојковићем, 1835. године, Кнез је био приморан на попуштање и давање Србији уставног уређења. У стварању највишег правног акта државе највећу улогу је имао новинар и један од Милошевих најобразованијих сарадника, Димитрије Давидовић. Устав, који је по датуму сазивања Народне скупштине која га је усвојила добио назив Сретењски, био је један од најлибералнијих у Европи тог доба. Незадовољан ограничењима у вршењу своје власти, Милош је са олакшањем дочекао протесте Русије и Турске, за које је Сретењски устав био превише слободоуман, и одлучио да га суспендује. То је довело до стварања снажне опозиције његовој власти, која се од тада назива уставобранитељском. Да би смириле ситуацију у Србији, Русија и Турска јој дају нови устав 1838. године.¹⁵ Он је Србији

¹⁴ Исто, 43, 44, 45.

¹⁵ Ч. Попов, *наведено дело*, 88.

предат у виду султановог Хатишерифа, и због тога је добио назив *Турски устав*. Њиме је установљен Савет, чији су чланови били именовани доживотно, уз могућност смењивања само уз сагласност Порте. Овлашћењима која су овим Уставом дата члановима Савета у погледу обављања законодавне власти, старешинска олигархија је била у предности у односу на самог Кнеза. Османско царство је, са своје стране, потврдило врховну власт над Србијом, добивши право да се меша у њене унутрашње ствари. Начин доношења Устава, као и елементи Устава који се односе на Савет, представљају одступања од Хатишерифа из 1830. године. Да је то и била намера власти у Цариграду види се и кроз тон самог текста хатишерифа којим је дат устав, где се султан кнезу Милошу обраћа језиком директне заповести. Поред тога, осим на једном месту где је Србија именована као књажевство, султан током целог текста ословљава Србију својом провинцијом.¹⁶

Милош, не могавши да пристане на владање по ограничењима новог устава, одлучује да напусти земљу 1839. године. Његов син Михаило је, након покушаја да сузбије улогу Савета у вођењу државе и након побуне коју је предводио Тома Вучић Перишић, такође, морао у прогонство 1842. године. Премда нови владар Србије постаје Карађорђевић син, Александар, главну улогу у управљању државом су имали чланови Савета - *Уставобранитељи*.

Повлачење династије Обреновић и учвршћивање уставобранитеља на власти, који су на унутрашњем плану започели читав низ реформи, деловало је као смиривање ситуације у Србији, па су се стране силе окренуле другим горућим проблемима насталим у оквиру Источног питања. Како је Србија и даље чинила саставни део Турске, турским властима је било омогућено да се у овом периоду мешају у унутрашње ствари Србије. Међутим, заузета проблемима у другим секторима свога царства, као и борбом да се унутрашњом реформом оно ревитализује, Турска није имала ни снаге ни воље да те могућности и користи. Србија се нашла у важним међународним уговорима које је Турска, као њен сизерен, потписивала. Неки од њих су уговори о трговини и пловидби између Турске и двеју Сицилија и између Турске и Сардиније, Уговор о трговини између Русије и Турске, као и Телеграфска конвенција између Аустрије и Турске. На вазални статус Србије подсећао је и Ферман који је донет због постављења Врховног суда 1844. године.

¹⁶ Н. Ранђеловић, *наведено дело*, 55, 56.

Са друге стране, на примеру Царског фермана, упућеног београдском мухафизу и кнезу Александру, а којим се укида ограничење српских ђумручких прихода, видимо да је Порта била спремна да стави ван снаге неке акте који су спутавали Србију и њене власти.¹⁷ Србија је у спољним односима почела да склапа уговоре који су имали билатерални карактер. Пример тога су Поштански уговор између Србије и Влашке и Молдавије, као и српско-турски поштански уговори. Иако су то били уговори између вазалних држава Османског царства и између Кнежевине и њеног сизерена, не може се пренебрегнути чињеница да се Србија у њима појављује као равноправна уговорна страна, а таквих случајева у ранијем периоду није било. Штавише, српске власти су приликом доношења прописа у вези са регулисањем судских поступака у исти ранг стављале стране поданике и турско становништво које је и даље живело у Србији.¹⁸ Тиме су на још један начин показивале свој став према Турцима у Србији, који су и правно посматрани као странo тело у држави.

По избијању Кримског рата Србија се нашла у незгодној ситуацији, пошто је дошло до сукоба између њеног суверена односно Османског царства и Русије која је још од Букурешког уговора била гарант српског самоуправног положаја у Турској. Строга неутралност је била једино разумно решење за Кнежевину, нарочито стога што ни сама Русија није децидирано тражила да се Србија укључи у рат.¹⁹ Султан, задовољан ставом српских власти, а и како би учврстио њихову одлуку, доноси крајем децембра 1853. године још један Хатишериф којим потврђује све повластице које су до тада дате Србији.²⁰ Хатишерифом се нарочито истиче да положај Србије остаје нетакнут, упркос престанку важности свих уговора између Турске и Русије услед рата. Након што је Кримски рат завршен поразом Русије, на Париском конгресу одлучено је да гаранти аутономног положаја Србије буду све европске силе. Тиме је смањен ексклузивни положај Русије при решавању правног статуса Кнежевине у Османском царству.

¹⁷ Исто, 73, 74.

¹⁸ Исто, 74.

¹⁹ Непријатељско држање Аустрије, званично неутралне у Кримском рату, према Русији, везало је и руке Србији да се у овом рату ангажује на страни Москве, у страху од одговора свог северног суседа.

²⁰ „Србске новине“, јануар, 1854, бр. 9.

Криза режима кнеза Александра која је кулминирала откривањем „Тенкине завере“ крајем септембра 1857. године²¹, довела је до још једног мешања Порте у унутрашње ствари Србије. Наиме, како је велики број завереника припадао Савету, Порта је искористила своје право према *Турском уставу* и извршила притисак на кнеза да смртну казну за заверенике преиначи у доживотну робију. Пошто се сукоб између кнеза и саветничке олигархије наставио, власти у Цариграду су имале још једну прилику да потврде своје сизеренство над Србијом. У Београд је упућен Етем-паша, кога је пратио драгоман Кабули-ефендија, са задатком да се на основу 17-ог члана устава, умеша у српску размирицу и покуша да изглади сукоб.²² Та мисија се на крају завршила тријумфом олигархије и поновним враћањем Савета на место одлучујућег фактора у држави. Међутим, значај ове интервенције турских званичника не треба преувеличати. Турска је остварила јавно показивање ауторитета и сизеренских права над Србијом, али Етем-паша је имао мало реалних могућности да утиче на ток догађаја, и на крају се више понео као медијатор, него као чинилац који је имао неку тежину у томе на чију ће страну тас превагнути. Политику „свршеног чина“ Порта је наставила и након Светоандрејске скупштине, када је из Цариграда стигло признање нове смене династија у Србији и повратка Милоша Обреновића на власт.

Друга влада Милоша и Михаила представља тренутак када Османско царство губи сваку власт над Србијом осим оне номиналне. Одлучивши да игноришу Порту, народни посланици на Малогоспојинској скупштини 1859. године доносе Закон о наследству кнежевског достојанства у породици Обреновић. Поново је постављено питање иселјавања турског становништва из српских градова, пре свега из Београда, које је предвиђао још Хатишериф из 1830. Преображенска скупштина 1861. године донела је усвајање уставних закона којима је Савет стављен под кнежеву контролу и тиме елиминисана могућност Порте да се меша у избор саветника. Закон о реорганизацији народне војске, такође усвојен на Скупштини, требало је да дотадашњу стајаћу војску, предвиђену за одржавање унутрашњег реда и мира, претвори у оружане снаге способне да изводе операције на вишем нивоу. Овим, као и другим законима о државној управи,

²¹ Завера која је за циљ имала обарање са власти и убиство кнеза Александра Карађорђевића, добила је име по тадашњем председнику Савета, Стефану Стефановићу-Тенки.

²² Н. Ранђеловић, *наведено дело*, 126.

практично је *Турски устав* укинут. Иако није званично усвојен нови Устав, успостављено је ново уставноправно стање у Србији.²³

Све ове промене које су у Србији донете без консултација са формалним сизереном, а посебно Закон о војсци, довеле су до затезања односа са Турском. То се одразило и на односе између српског и муслиманског становништва у варошима, који су прелазили границу дотадашњих чарки и доводили до озбиљних сукоба. Најзначајнији је свакако догађај који се одиграо на београдској Чукур-чесми 3. јуна 1862. године. Једна наизглед безначајна чарка између турског низама и српског шегрта око тога ко ће први наточити воду претворила се у инцидент великих размера. Сукоб између Срба и Турака у Београду, који је кулминирао бомбардовањем вароши од стране турске посаде смештене у тврђави, довео је до нове конференције у Канлици²⁴, на којој су учествовали посланици европских сила који су се налазили у Цариграду. Порта је покушала да врати ситуацију у Србији у првобитно стање пре овог сукоба и том приликом њене ставове су браниле Велика Британија и Аустрија, док су Русија и Француска подржавале захтеве српске владе да се сви Турци иселе из кнежевине. Донето је компромисно решење да се цивилно турско становништво у целости исели из Србије, а да турске војне посаде напусте само две тврђаве у унутрашњости земље, Ужице и Соко, које је након њиховог напуштања требало порушити. Решење је предвиђало останак турских гарнизона у осталим градовима: Београду, Шапцу, Смедереву и Кладову.

Стање утврђено конференцијом у Канлици било је на снази само пет година. Турска, суочена са великим устанком на Криту, интензивним војним припремама балканских земаља, као и константним дипломатским притиском Србије током овог периода, а уз савете великих сила, пре свих Аустрије и Француске, којима није одговарало отварање Источног питања у другој половини шездесетих година XIX века, присилила је Порту на додатне уступке. Како би се Србија примирила и бар привремено демобилисала, велике силе излазе у сусрет Србији по питању одласка преосталих турских војних посада. Султан Абдул Азиз је у 1867. године предао у Цариграду кнезу Михаилу ферман којим му поверава градове на „чување“. Априла исте године, територију Србије напушта последњи

²³ Исто, 175.

²⁴ Канлица је предграђе Цариграда.

турски војник.²⁵ Једини сведок султановог суверенитета у Србији била је турска застава, која се, тик поред српске, виорила на бедемима београдске тврђаве. Наредне, 1878. године, уследила је и формална независност Србије, озваничена на Берлинском конгресу.

Београдска варош

Након што су заузели Београд 1521. године, Турци су њиме владали, уз неколико прекида, све до 1867. године. До 1541. град је задржао свој ранији карактер војног утврђења, одакле су војске Османског царства полазиле у нова освајања. Након 1541. и пада Будима у турске руке, Београд престаје да буде погранична варош и тиме се стварају услови за развој трговине, што ће довести до великог просперитета самог града²⁶, који поприма све карактеристике једне оријенталне вароши. Главни део становништва сачињавају муслимани (Турци и исламизирани староседеоци) и Срби, а поред њих су ту Јевреји, Дубровчани, Јермени, Грци и Цигани. Према подацима које нам је оставио чувени путописац Евлија Челебија, Београд је 1660. године имао 98.000 становника, што представља врхунац развоја града под турском влашћу.²⁷ Велики бечки рат доноси и прекретницу у његовом развоју. Услед честих ратова око Београда вођених између Турске и Аустрије, након што је поновно претворен у граничну тврђаву, оријентални Београд доживљава силазну путању свог постојања. Аустријска војска га први пут заузима 1688. године и држи га под својом управом само наредне две године. Карловачким миром из 1699, Београд остаје у саставу Турске, док територија Угарске, осим Баната, припада Аустрији. Будући да се Београд поново нашао на граници Османског царства, београдској управи додељује се сопствени мухафиз, чувар и заповедник пограничне зоне.²⁸

Хабзбуршка монархија ће поново овладати Београдом 1717, након чега ће бити под њеном контролом све до 1739. године. Аустријанци су имали велике амбиције у погледу трансформације Београда из оријенталне у европску варош. Главни пројектант утврђења

²⁵ Ч. Попов, *наведено дело*, 131.

²⁶ Дивна Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима, 1521-1867*, Београд 1977, 181.

²⁷ *Исто*, 199.

²⁸ *Исто*, 206.

био је инжењерски официр Никола Доксат, који био стручњак за изградњу утврђења по Вобановом систему. Из тог периода остала је и линија бедема која је ишла око вароши. Аустријанци су њоме знатно смањили дотадашње предграђе, пошто су вероватно утврдили да је немогуће бранити толику варош. Линија бедема је ишла од Саве и данашњих Великих степеница, преко Косанчићевог, Топличиног и Обилићевог венца до Трга Републике, а одатле се спуштала Француском улицом до Душанове, па затим укосом преко угла Дубровачке и Улице Мике Аласа излазила на Дунав.²⁹

Београдским миром из 1739. године, Турци враћају Београд под своју управу. Одредбе мировног уговора предвиђале су да Аустријанци поруше претходно изграђена утврђења око вароши, као и сва новоподигнута утврђења. Међутим, овим договором није била обухваћена сама тврђава, пошто су аустријски градитељи делови зидина као и новоподигнута утврђења били везали за стара.³⁰ Једини део утврђења око вароши који није био порушен била је Виртембергова капија, која ће током турске владавине бити названа Стамбол-капија, будући да се преко ње излазило на Цариградски друм. Капија, позиционирана на месту данашњег Трга Република, између споменика кнезу Михаилу и Народног позоришта, била је саграђена од тесаног камена, раковичког гранита и опеке.³¹ Милан Ђ. Милићевић, писац *Поменика* и академик, оставио је за собом запис о изгледу некадашње Стамбол-капије:

„Озидана је била као какав градић са тврдим сводовима поврх којих је био дебели слој земље, са пространим доле унутра ходницима и многим казаматима за обитавање војника, који су ту држали стражу... Кроз њу се пролазило кроз три пролаза: у средини велики за кола, а са стране по један мањи за пешаке. Врата су била од дебелих растових греда, па је по њима прикована јака гвоздена оплата, на којој су се виделе улупљене рупе од куршума при нападима... Ову капију од пољане, која се пружала горе ка Теразијама и ка Палилули, растављао је дубок ров, који је често био пун воде... Преко тога рова, изнад те воде, од уста Стамбол-капије онамо ка Теразијама, пружао се дрвени мост, 30 до 40 метара дугачак, управо донде где су данас врата од Коларчеве пивнице.“³²

²⁹ Исто, 207.

³⁰ Исто, 208.

³¹ Исто, 167.

³² Живорад П. Јовановић, *Из старог Београда*, Београд 1964, 46

Повратком у Београд, Турци су затекли скоро потпуно уређену варош. Међутим, све цркве и највећи број зграда подигнутих од стране аустријске управе, након доласка нових-стarih господара биле су порушене. На аустријским грађевинама које су задржали, Турци су порушили горње спратове, будући да нису навикли на таква здања.³³ Спаљен је и двор Београдског митрополита. Град је оријентализован у најгорем смислу, одајући грубу слику османске декаденције, друштвене деградације и сиромаштва.³⁴ Турци су тек 1754. године приступили уређењу рова насталог услед аустријског рушења бедема којим је некада била опасана варош. Шанац је очишћен и продубљен, земљани бедем је поправљен и по њему су пободене палисаде. Уместо бастиона, који су се налазили на некадашњем аустријском беду, Турци су подигли топовске табије од земље. Поправили су капије на опкопу и пред њима су изградили мостове и карауле.³⁵ Земљани насип који се налазио око шанца био је висок близу шест метара, ров који је био испред тог бедема био је дубок око четири метра, док су дебели палисади, кочеве зашиљени на врху, који су били пободени на насипу били око два метра високи и дебели између двадесет и тридесет сантиметара.³⁶ Турска власт у граду се старала о редовном одржавању утврђења око вароши Шанац са његовим капијама, које је након ове репарације добило и коначан изглед који ће задржати, уз мање измене проузроковане турским немаром услед небриге и неодржавања, све до сукоба 1862. године, а чији ће остаци биће затрпани после повлачења турске војске из Београда.

Нови улазак аустријске војске у Београд под командом фелдмаршала Лаудона одиграо се 1789. Године. Ово је био последњи пут да Хабзбуршка монархија преотима град од Османског царства, и владаће њиме само две године. Јасно је да за тако кратко време Аустријанци нису могли да направе неке велике промене на структури тврђаве и вароши, попут оних које су урадили током претходне управе. Свиштовским миром 1791. године, Београд је поново припао Турцима и током наредних више од пола века борбу за контролу над њим више неће водити са Аустријом, већ са локалним српским становништвом. И поред тога што се на почетку тог периода чинило да су сва

³³ Маринко Пауновић, *Београд, вечити град*, Београд 1968, 232.

³⁴ Никола Самарцић, Радован Самарцић, Мирјана Ротер Благојевић, *Културна историја Београда, XVIII век*, Београд 2016, 195.

³⁵ Д. Ђурић-Замоло, *наведено дело*, 209.

³⁶ Ж. П. Јовановић, *наведено дело*, 25.

преимућства у тој борби на страни Османског царства, они ће на крају из ње изаћи као поражена страна.

Процес дегенерације система на којем је Турско царство почивало доживео је свој врхунац почетком XIX века. То је као своју последицу, између осталог, произвело и побуне локалних војних заповедника против централне власти, од којих је за Србе био најзначајнији видински паша Осман Пазваноглу, под чијом су се командом налазиле одметнуте јаничарске јединице. После убиства београдског паше хаџи Мустафе, јаничари предвођени четворицом дахија, овладали су Београдом и целим пашалуком. Њихов режим, који је почивао на пљачки и безакоњу, био је иницијална каписла за отпочињање Првог српског устанка 1804. године. Устаници су успели да заузму београдску варош крајем 1806, а саму тврђаву почетком 1807. године.³⁷ Убрзо по његовом освајању Срби почињу да се масовно досељавају у Београд, настањујући се у и у оним крајевима који су до тада били резервисани само за муслиманско становништво. Турци су се прво повукли у тврђаву, а по њеном паду, одлазе за Видин, Босну и Ниш. Најбоље куће тадашњег Београда налазиле су се на простору од данашњих улица Душанове и Страхињића Бана до Кнез Михаилове улице и од Доситејеве до Малог Калемегдана.³⁸ Њих су одмах по заузећу запоселе главне устаничке вође³⁹, а убрзо је почела и продаја турских имања, пошто су претходно све куће нумерисане, а сама варош подељена на квартове.⁴⁰ Димитрије Николајевић Бантиш-Каменски, руски официр и путописац, који је 1807/8. године боравио у Београду, оставио нам је опис вароши из овог периода:

„Београд је доиста велика варош. Лежи на ставама Саве и Дунава, што му придаје особиту лепоту и изглед. Уосталом сама варош представља жалосни изглед војничких пустошења, о чему сведочи мноштво опустошених и разорених зграда. У њему има доста зграда од камена, мало која кућа да има прозоре са стаклом; они су најчешће залепљени хартијом или зјапе отворени. Врло много има турских камених цамија. Минарета, која се издижу над њима, беле се из далека и не мало украшавају саму варош. Само у једној од

³⁷ Забележено је да је у тренутку устаничког освајања вароши, Павле Поповић, потоњи члан Совјета, из општег новонасталог метежа спасао Рунушу, жену дахије Аганлије, у знак захвалности што му једном приликом раније спасао живот. М.Пауновић, *наведено дело*, 298, 299.

³⁸ М. Пауновић, *наведено дело*, 298.

³⁹ Карађорђе се уселио у кућу дахије Муле Јусуфа, а Младен Миловановић је за себе узео кућу Мехмед-аге Фочића.

⁴⁰ Д. Ђурић-Замоло, *наведено дело*, 211.

њих могу Турци да врше богослужење, а остале су пуне. Неке од њих су претворене у трговачке радње, а у другим, причали су ми, свиње пасу.“⁴¹

Крахом устанка 1813. године и поновним успостављањем турске власти у Београду, у варош се враћа и муслиманско становништво, које наново преузима своја имања. Упркос званично проглашеној амнестији, Турци су се светили српском становништву за све поразе претрпљене током устанка. У жељи да Србе натера на покорност и у њима угаси сваку мисао о евентуално новој побуни, Сулејман-паша Скопљак, заповедник београдског пашалука, вршио је јавна погубљења на градским капијама, а најсуровији вид мучења и убијања, набијање на колац, вршено је испред највећег и најважнијег здања, Стамбол-капије.

Пошто су се промениле околности на међународном политичком плану, Милош Обреновић, један од ретких устаничких вођа који није напустио Србију 1813, подиже нови устанак 1815. године, по чијем окончању Срби добијају аутономију у оквиру Османског царства. Након овог догађаја, турски паша је у Београду и даље заповедао гарнизонам и представљао врховну власт Турцима унутар вароши, али над српским народом у Београду сада има власт Милош, титуларни врховни кнез. Од тог тренутка, данак скупљају кнезови, предајући га Народној канцеларији у Београду, која га даље прослеђује паши. Према Статистичком опису Србије, објављеном у Будиму 1822. године, претпоставља се да је у то доба Београд имао до 30.000 људи. Како други извори наводе знатно мањи број становника (око 5.000 људи), вероватно је да је првобитна бројка преувеличана, мада постоји и могућност да је приликом одређивања бројности становништва узето у обзир и становништво насеља ван Шанца, то јест становници Савамале и Палилуле, а можда чак и целог турског гарнизона.⁴²

Варош у шанцу је, као и раније, била подељена на српски и турски део. У турску варош се улазило кроз Стамбол, Видинску и Темишварску капију; простирала се од центра према истоку и допирала је до Дунава. Обухватала је простор од тврђавског поља (Калемегдана) и Велике пијаце⁴³, па све до данашње Душанове улице, и прелазећи преко ње спуштала се до Дунава. Североисточни део турског Београда, између Дунава и

⁴¹ Ж. П. Јовановић, *наведено дело*, 26.

⁴² Д. Ђурић-Замоло, *наведено дело*, 212.

⁴³ Велика пијаца се налазила на данашњем Студентском тргу.

данашње Васине улице, био је познат под именом Дорћол, чије је именовање и до данас задржано. Дорћол на турском значи раскрсница на којој се укрштају четири пута. Од Дорћола према Тврђави налазио се део вароши који се називао Зерек, а испод њега се простирала Јеврејска махала. Зерек је највероватније добио име по турској речи која означава видиковац. У том делу вароши налазиле су се многобројне џамије од којих је до данас сачувана само Бајракли џамија. По турском попису из 1863. године у београдској вароши се налазило 11 џамија које су биле функционалне све до сукоба 1862. године⁴⁴. Унутар уских кривудавих сокака налазиле су се једносратне и двосратне куће, са дрвеним доклатима⁴⁵ и са многобројним прозорима обојеним омиљеном турском зеленом бојом и поређаним у оријенталном стилу један до другог. Ретко која кућа је била отворена према улици, те су најчешће биле ограђене високим зидовима иза којих су се налазиле простране баште. Већином су то биле зграде одређене за становање мушкараца, тзв. селамлуди. Жене су живе у мањим кућама, које су се налазиле у вртovima. Велики број башти је имао и своју чесмицу, а саме баште су биле међусобно повезане капицицима, малим вратима, којима се могло ићи из куће у кућу, те се на тај начин могло отићи веома далеко, чак у другу махалу, а да се не изађе на улицу.⁴⁶

Српска варош обухватала је западни део београдског гребена и спуштала се од данашње Кнез Михаилове улице до реке Саве. Њен центар се налазио око Саборне цркве, која је у то доба била оронуло здање, зидано од камена, без торња и крста. Око те старе цркве, подигнуте 1795. године, сахрањивано је хришћанско становништво. Преко пута цркве, на месту данашње Патријаршије, кнез Милош је купио једну, за оно време велику двосратну грађевину у коју је сместио свој први кнежевски конак. Десно од Конака, а према Калемегдану, налазило се седиште београдског Митрополита, које се састојало од две старе, двосратне зграде. Иза цркве, на месту данашње школе „Краљ Петар први“, налазила се велика зграда, у коју је по Милошевом налогу смештена школа, а касније и читаоница. У близини цркве, уместо данашњег парка Француске амбасаде била је позиционирана једна мања кућа у којој се одвијало деловање Народне канцеларије. Поред ње, окупиравши једно двосратно здање са четвороуганом авлијом, своје послове је

⁴⁴ Д. Ђурић-Замоло, *наведено дело*, 214.

⁴⁵ Доклат је врста балкона, трем.

⁴⁶ Ж. П. Јовановић, *наведено дело*, 26.

обављао београдски Магистрат.⁴⁷ Овај део вароши није био потпуно ослобођен присуства турских кућа и џамија, али су оне биле у великој мањини.⁴⁸ У српску варош се улазило преко Варош капије, испред које се, на почетку данашње Бранкове улице, налазило српско гробље. То гробље ће 1828. године, по Милошевој наредби, бити премештено на Ташмајдан.⁴⁹ Током владавине кнеза Милоша подигнуто је на простору српске вароши више солидних зграда, од којих су неке доживеле и садашње време: Саборна црква, Конак кнегиње Љубице и Кафана код „?“.

У овом периоду у Београду настају и прве институције нововековне Србије. Народна канцеларија успостављена 1816, била је прва, а до 1822. године и једина установа српских власти. Двадесетих година XIX века почињу са радом и друге српске институције у београдској вароши – Општина 1822, Суд 1826. и Полиција 1827. године. Тридесетих година дошло је до неколико промена система унутрашње организације територије кнежевине Србије, да би се 1839. године успоставило „устројеније“ општина, према коме је Београд једини добио статус општине прве класе. Особа која би се налазила на месту Председника београдске општине, такође је обављао и функцију управника вароши. Положај председника пружао му је судску, а управника вароши полицијску власт. Београдска полиција је у то доба имала надлежности које су биле шире него у неким каснијим периодима. Поред стандардних дужности, полицајац се у то време бавио и социјалном и здравственом заштитом грађана, као и контролом привредног живота града.⁵⁰ Персонал полиције је за пар деценија порастао од 15-так људи 1837. до особља из 1860. године које се састојало од управника, секретара, инжењера, лекара (физикуса), благајника (казначеја), осам писара, преводиоца (терџумана), седам практиканата, шест кварталника, дванаест преписника, 120 жандарма, петнаест коњаника и десет грађанских служитеља.⁵¹ Седиште српске полиције налазило се на месту данашњег Природно-математичког факултета, док се касарна турске полиције налазила у близини, изнад Чукур-чесме.

⁴⁷ М. Пауновић, *наведено дело*, 312-323.

⁴⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Успомене*, Београд 1952, 58.

⁴⁹ Ж. П. Јовановић, *наведено дело*, 38.

⁵⁰ Група аутора, *Живети у Београду, 1837-1841*, Београд 2003, 16.

⁵¹ Бранко Перуничкић, *Управа вароши Београда*, Београд 1970, 14, 15.

Најживљи део Београда била је чаршија која је ишла од Калемегдана до Стамбол-капије. Ту су у највећем броју живели Грци и Цинцари. У тој чаршији налазиле су се радње најугледнијих београдских трговаца. Варошки трг се налазио на тадашњем старом турском гробљу, данашњем Студентском тргу, а где ће се од 1824. године налазити Велика пијаца. Милан Ђ. Милићевић за Београд тог времена каже: „Главна варош Србије била је у то време нешто турска, нешто грчка, нешто космополитска, а ваљда најмање српска. На улицама се говорило турски и покварено српски, у дућанима махом грчки, а у цркви и школи више грчки него српски. Куће, дућани, радње, одело, начин живота и сви обичаји били су источни...“⁵²

Пошто је простор на коме се српска варош налазила био превише мали, варош са њеним становништвом полако почиње да се шири изван шанца. У почетку су се српске куће ван опкопа јављале на потезу од Варош капије према Зеленом венцу, да би се затим низале према Сави, низ савску падину. Кнез Милош је желео да то стихијско ширење српског насеља стави под своју контролу, како би створио већу и раскошнију српску варош која ће парирати турској. Будући да се Савамала настављала на српску варош у шанцу, Савамала се сама наметнула као место на коме ће почети да се рађа нови српски Београд. Велику улогу је играло и то што је цео тај терен, као спахилук, кнез Милош добио на поклон од Марашли-Али паше. Савамала се простирала од Варош капије преко данашње Карђорђево и Немањине до Улице кнеза Милоша, затим њеном доњом страном до данашње Мостарске петље, а обухватала је и Балканску и Призренску улицу, као и простор од Космајске до Поп-Лукине улице. Након што је старо становништво Савамале 1834. године исељено на Палилулу, приступило се изградњи нове вароши. Кнез Милош је на том земљишту подигао конак за своје синове, Велику касарну, Артиљеријску касарну, Ћумрукану (царину) на Сави и Велику пивару.⁵³ Сам Кнез је имао врло строга правила приликом подизања нових здања, што је резултирало изградњом висококвалитетних здања.⁵⁴

⁵² Ж. П. Јовановић, *наведено дело*, 128.

⁵³ *Исто*, 35,36.

⁵⁴ Сачувана је прича која потиче од Ђуре Милутиновића Црногорца, која сведочи о начину на који је кнез Милош успевао да постигне висок квалитет грађевинских радова: „Одмах у почетку, кнез Милош је о један укопан дирек закачио ченгеле да би обесио мајстора ако грађевина рђаво испадне.“- Милан Јовановић-Стојимировић, *Силуете старог Београда*, Београд 2008, 31.

Поред Савамале још једно насеље ван шанца, које је настало након Хатишериџа из 1830. године, била је Палилула, која се простирала од Видин-капије до данашње Рузвелтове улице. Настанак Палилуле био је још један од планова кнеза Милоша, који је стварањем српског насеља на овој пустопољини желео да спречи ширење турског Дорћола, као и да онемогући Турцима коришћење овог земљишта за испашу и војне вежбе. Првобитно су простор Палилуле населили становници расељени из Савамале, тако што су им бесплатно подељени плацеви испод Батал-џамије.⁵⁵ Наредних година је у Београд почело да пристиже све више Срба из крајева који су се и даље налазили под директном турском управом, па је кнез Милош одобрио насељавање Палилуле новопридошлицама из Лесковца, Врања, Ниша, Власотинца и Бујановца.⁵⁶

Сведочанство о изгледу града Београда у том периоду оставио нам је пруски официр и путописац, Ото Дубислав Пирх, и настало је приликом његове посете Србији 1829. године.

„Главна улица је низ ниских дрвених кућица, са крововима од шиндре који су извучени јако напред. Врло је ретко да је изграђена кућа на спрат. У тим ниским збијеним дућанима седели су трговци... Поред трговаца, ту се налазе и занатлије. Они раде у свом дућану или на јако истуреном ћепенку.⁵⁷ Фурунција и пиљар, продавац печеног меса и рибе, изнели су своју робу на ћепенак и ту справљају што се жели... и јело су ту одмах служили... На улицама се најчешће виде Турци, Срби и Грци... Турци су махом пушкари, фурунције и ашчије.⁵⁸ На глави носе беле муслиманске омотаче. Лица су им жута, поглед презрив и равнодушан. Грци су махом трговци. Лако се распознају по њиховој црвеној капици и по ванредно услужном опхођењу. Њихове очи, пуне спекулативног духа, лете на све стране... Срби се распознају по својој округлој капи и скромној сукненој ношњи...“⁵⁹

⁵⁵ Батал-џамија се налазила на простору данашње Народне скупштине.

⁵⁶ М. Пауновић, *наведено дело*, 853.

⁵⁷ Ћепенак на турском може да значи и крило од прозора, док у овом случају означава крила дрвене конструкције која су на старим продавницама служила уместо врата, а на којима је могло, када су била отворена, да се седи и ради.

⁵⁸ Фурунције и ашчије су пекари и кувари.

⁵⁹ *Исто*, 812.

II Српско-турски односи у београдској вароши (1830-1867)

Турско становништво Београда и његови односи са Србима након хатишерифа

Хатишерифи којима је Србија тридесетих година XIX века добила унутрашњу самоуправу и територијално увећање, представљали су тектонски поремећај у односима Срба и Турака у београдској вароши. Дотадашњи живот у Београдском пашалуку, као и у осталим провинцијама Османског царства, био је уређен по исламском верском праву, шеријату. Према шеријату цео свет је подељен на земљу ислама (дар ул-ислам) и земљу рата (дар ул-харб). Земља ислама је територија на којој ислам доминира и на којој се живи по муслиманским законима. Немуслимани могу да живе у дар ул-исламу, али само ако се потчине муслиманима и прихвате одређену врсту уговора, који се звао зима. Тиме они постају зимије и стичу статус заштићеног немуслиманског поданика. Овакав положај хришћанима је гарантовао право на заштиту живота и имовине, као и одређене слободе, укључујући и слободу вероисповести, али само уколико не буду повређене одредбе шеријата које одређују услове живота немуслимана. Највећи број тих одредби почивао је на идеологији апсолутне подређености немуслимана у свим видовима јавног живота.⁶⁰

У записима сер Џона Бурбурија, који је посетио Београд 1665. године као део аустријског посланства, забележено је следеће:

„Варош смо разгледали у пратњи јањичара, јер је за странце несигурно да иду сами, па смо морали бити спремни да увреде и изазивања Турака по каванама, па и иначе подносимо са правом хришћанском великодушношћу. Београдски хришћани нису навикли да виде у толикој гомили, и тако различна одлучна лица њихове вере у својој вароши па су

⁶⁰ Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба, од Средњег века до Савременог доба*, Београд, 2011, 187.

се тога ради ванредно радовали проласку посланикову и не може се појмити са коликом су нас великом радошћу примили у својим кућама. Нарочито се у томе одликовао грчки трговац сињор Марко Маникато, који нас је дочекао са свом љубазношћу и услугом, угостио нас господски, и почастио својим најбољим вином... Ми смо заиста били тако добро примљени, да смо се ослободили да кажемо како се чудимо несагласности његове мале и сиромашне куће и богатога му имања. На то он просу неколико псовки и клетви против султана и противу његова угњетачког начина, којима се служи према својим поданицима и вазалима, па нам рече како би он, или ма који хришћанин, преким путем био притиснут, претоварен таксама и порезима, и опљачкан снажно и свим начинима, без икаква разлога и правде, а без икакве помоћи, ако би само најмање показао своје имање, или се поумио да живи на велико...“⁶¹

И леди Монтегју, која је прошла кроз Србију током друге деценије XVIII века, оставила је следећу опаску у својим писмима:

„Ко хоће да у неколико мирно ужива оно што је стекао, мора се старати да изгледа сиромаш па ма колико да је то незгодно.“⁶²

У Османском царству владала су и строга правила у одевању, чији је циљ био да се истакне разлика између привилегованог муслиманског и подређеног хришћанског становништва. Кршење ових правила је повлачило многе казне, па чак и оне најтеже. Хришћани својом одећом нису смели да личе на муслимане, а то се пре свега односило на градска насеља са мешовитим становништвом, где је лакше могло да дође до забуне. Одредбе су се најчешће односиле на најоучљивије делове гардеробе - капу, одело и обућу. Хришћани нису смели да обуку одевне предмете зелене, беле и чисто црвене боје, а забрањено им је било и да носе одећу израђену од квалитетних материјала који су били резервисани за муслиманску елиту.⁶³ Зимијама је било забрањено и да носе оружје и јашу коње, али су ова правила, као и она која се тичу одеће, Срби кршили кад би им се указала прилика. Вук Ст. Караџић каже да се раји допуштају „пиштољи и дуге пушке и велики ножеви... само да нијесу оковани сребром и онако лијепи и наочити као у Турака“.

⁶¹ М. Пауновић, *наведено дело*, 181, 182.

⁶² М. Пауновић, *наведено дело*, 181, 182.

⁶³ М. Поповић, М.Тимотијевић, М.Ристовић, *наведено дело*, 210.

Законом из 1829. године у Османском царству су укинута сва ограничења која су се тичала одевања немуслимана.⁶⁴

И поред рестриктивних мера којима су били подвргнути, Срби су настањивали Београд током целог периода турске владавине, прилагодивши се животу у једном оријенталном граду. Иако су Срби у вароши чинили мањи део становништва и били друштвено и економски у подређеном положају, српски језик је био *lingua franca* Београда. Овome треба тражити узроке не само у томе што су поред домаћег становништва, нашим језиком говорили и босански и дубровачки трговци, већ и у чињеници да је већина муслиманског становништва била српског порекла. Ово истиче и Евлија Челебија кад каже: „Београђани, иако су потурице, знају дијалекте: српски, бугарски и бошњачки.“ Касније у истом делу, он тврди да су сви београдски становници, „како раја тако и нераја“, Срби.⁶⁵

Услови за живот хришћана у урбаној средини посебно су били тешки током сукоба које је Османско царство водило, а њихов положај у Београду је додатно био отежан граничном позицијом, те и честим нападима разноразних војски на Турску. Срби су, помажући напоре хришћанских трупа да поразе Османлије, себе излагали освети Турака по повратку у Београд. Страдали су врло често они који у тим борбама нису ни учествовали, само зато што су били хришћани. Последње велико насиље Турци су извршили над српским становништвом београдске вароши у периоду између пропасти Првог српског устанка 1813. и избијања Другог српског устанка 1815. године. Један од забележених примера страдања Срба у том периоду је из друге половине децембра 1814. године. Тада су турске снаге из градских тамница, извеле на сваку градску капију по двадесет пет Срба како би им одсекли главе, а већ следећег дана су то поновили.⁶⁶ Међутим, време када су Турци били неоспорни господари живота и смрти Срба који су живели у Београду или тек долазили у град, било је на измаку.

Споразумом из 1815. године, склопљеним између кнеза Милоша и Марашли Алипаше, дошли су бољи дани и за српско становништво у београдској вароши. Ипак, српска власт још увек није била учвршћена, и сам Милош је најчешће, због своје сигурности,

⁶⁴ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, Београд 2017, 388-390.

⁶⁵ Н. Самарцић, Р.Самарцић, М. Ротер Благојевић, *наведено дело*, 94.

⁶⁶ М. Пауновић, *наведено дело*, 309.

боравио ван Београда. О томе да чак ни он није био сигуран у вароши сведочи догађај који се збио крајем децембра 1816. године, када су непознати нападачи пуцали на његов конак.⁶⁷ Кнеза Милоша то није омело да настави борбу за даље осамостаљивање Србије, а један од видова те борбе је било и слање нота султану у Цариграду путем својих депутација. У једној од њих из јула 1820. године изнесена су недела које су Турци извршили у Београду и његовој околини: „Примећеније турскије у Србији зала од како је у Србију ч. везир Марашли-Али паша дошао, сирч од 1815. лета и сада их истражујући колико се допустити може, јесу следујушта:

1. Косту абацију у вароши у Београду уби ч. везира већиларче⁶⁸ из пушке на месту.
2. Уби Турчин воденичара у Топчидеру на месту из пушке.
3. Лани овди у вароши уби топчија из пушке на месту Стевче папуције жену.
4. Делија Ћурт, када је дошао отац да своје дете од Ћурта избави, које је био за џувана⁶⁹ узео, потегао из пушке да убије оца и смртно га ранио.
5. У граду, у хану везирскоме, убише зимус сеиза⁷⁰ Србина.
6. Делија Ћурт, уби пролетос нашег пандура Николчу.
7. Лани у Рамазан, у винограду, Турци који су дошли красти грожђе, чувара виноградскога Петка, исекли су и осам рана на њему начинили.
8. Лани, силовали су бабу, топчије Турци у Врачару.
9. Паки, топчије Турци силовали су лани дете мушко.
10. Покојнога Гузоње дете мушко и двоје деце терзијско⁷¹, терали су топчије да уфате да силују, која су једва отета помоћу другија Турака спахија.
11. Сада, пређе два месеца, Турчин узео сербско момче за слугу и затворио га у одају и тирански га био и силовао.
12. Пређе месец дана, Турчин, буљук-баша у Поречу бившиј, осекао је момчету сербскоме обадва уха, које и данас лечи са великом муком“.

Овај акт је потписан од стране свих „Кнезова народни сербски од Канцеларије“.⁷²

⁶⁷ Група аутора, *Историја Београда 2*, Београд 1974, 82.

⁶⁸ Већил, од арапског *векил*, повереник, заступник, пуномоћник. (Ђорђе Поповић, *Речник турцизама*, Београд 2014,301)

⁶⁹ Џуван, персијска реч, млад, младић, у овом случају има хомосексуалну конотацију.

⁷⁰ Сеиз, од арапскога *саис*, коњушар.

⁷¹ Терзија, кројач.

⁷² М. Пауновић, *наведено дело*, 365, 366.

Као што се види у овом документу, Турци и даље нису презали од тога да врше насиље над Србима који су живели у београдској вароши и околним селима. Велики број тих недела учинили су припадници турских војних јединица, па чак и на примеру случаја број 11. видимо и да су Србима помагали локални Турци спахије да спасу децу од злостављања војника. У акту од 17. августа 1821. године, који су кнезу Милошу упутили кнежеви Народне канцеларије, записано је да су се београдске спахије и ерлије⁷³ жалиле паши на злочине које су чиниле „топчије“ тј. припадници турске војске. Њихов главни аргумент у тој жалби је био да „ми без раје бити не можемо, топчије ће у јутру отићи а ми ћемо овди остати на ватри коју су топчије својим неваљалством упалиле“.⁷⁴

Непосредно пре 1830. године у Београду је живело мало више од 500 спахија, а заједно са њима и многобројне ерлије које су се бавиле занатима и трговином. Велики део београдских Турака живео је од ренте, пошто је скоро сва непокретна имовина и земља била у њиховом власништву. Све до доношења хатишерифа у вароши је било мало некретнина које су биле у поседу хришћанског дела народа, па су они често били приморани да, ради заната и трговине од којих су живели, буду „кирајџије“ на турским имањима. Поред ових муслимана, стално насељених у Београду, ту су још привремено живели и турски чиновници управне, судске и финансијске струке, као и припадници различитих родова турске војске. У вароши је живело и тридесетак турских породица које су се бавиле земљорадњом и живеле од прихода са својих њива и ливада, које су се налазиле на Врачару или у атарима најближих београдских села. Било је и нешто Турака аласа, касапа и чувара коња, а поред свих горе побројаних, живело је у Београду и доста турске сиротиње.⁷⁵

Султан Махмуд II је коначну верзију другог хатишерифа, којим је регулисана српска аутономија у оквиру Османског царста, потписао у октобру 1830. године. Свечани чин предаје хатишерифа кнезу Милошу извршен је 15. децембра исте године, на дан Св. Андрије Првозваног, на трибини подигнутој на месту данашње Цркве светог Марка на Ташмајдану. Осим унутрашње самоуправе у Србији, коју је кнез вршио заједно са

⁷³ Ерлија, Турчин грађанин, од турске речи *јерлу*, *јерли*, што ће рећи онај који припада коме месту, урођеник, земљак. (Ђ. Поповић, *наведено дело*, 122)

⁷⁴ Б. Перуничкић, *наведено дело*, 30-31.

⁷⁵ Група аутора, *Историја Београда 2*, 103.

највиђенијим старешинама, хатишерифом је било предвиђено и да сви Турци, осим припадника гарнизона морају да напусте кнежевину у року од годину дана. Ова одредба, која ће представљати камен раздора у односима између Србије и њеног формалног сизерена Турске, доводила је до проблема пре свега у београдској вароши. Муслиманско становништво Београда у поменутом року није било исељено из вароши. Они су, узевши у обзир да је београдска варош била ушанчена, правно посматрани као нередовна турска војска.⁷⁶ Хатишерифом из 1833. године, Турци су били потчињени београдском везиру, а било им је прописано и да морају да поштују српске полицијске власти и нису смели да подижу здања ван шанца.⁷⁷ Ради одржавање реда у муслиманском делу вароши успостављена је полицијска управа под контролом Турака. Тиме су ударени темељи двојној српско-турској власти у Београду, која ће трајати наредних тридесетак година. Кнез Милош је на првој скупштини старешина по објављивању хатишерифа мудро приметио да „они (Турци у Београду) остају под условима који су по нас пробитачнији него по њи; они ће продавати имања своја нама, неће градити ни куће, ни други зграда као до сад... Надам се да ће све ово њима после досадити, па ће и сами желети да се опросте једанпут земље у којој не могу више проводити турковање, као што су га до сад проводили...“⁷⁸

Убрзо након што је хатишериф из 1830. године обнародован, дошло је и до масовног егзодуса разочараних и уплашених Турака из Србије. Поред Ужица, у Београду је живело највише турског живља. Због тога је Порта посебну пажњу поклонила продаји турске имовине у Београду, у тежњи да успори исељавање Турака из града.⁷⁹ Цариградске власти су фебруара 1831. године послале наредбу београдском Хусеин-паши, тражећи од њега да не дозволи муслиманима да продају своје куће и имања Србима, што се косило са хатишерифом потписаним претходне године. Сведочанство о томе налазимо и у писму Алексе Симића кнезу Милошу, у коме он пише да се „Порта љути на везира нашег... канда о том никад нису ни сањали ништа, а камо ли у Хатишерифу говорили. Питају везира: Зар ти оћеш да оставиш наше градове без вароши и без војске; нису ли то вароши градске и Турци који седе у њима нису ли гарнизон градски. Како би дакле гарнизон из вароши

⁷⁶ Д. Ђурић-Замоло, *наведено дело*, 213.

⁷⁷ Група аутора, *Живети у Београду 1837-1841*, 16.

⁷⁸ М. Пауновић, *наведено дело*, 401.

⁷⁹ Група аутора, *Живети у Београду 1837-1841*, 19.

исељавао се и град без војске остављао. Како би ти допустио да Турци своја добра продају и да се исељавају; зар су то они без твога знања чинили. Како се види, ти се у Београду тако владаш као да ниси везир београдски. Ми смо Србима доста слободе дали унутрености земље њине, зар још оћеду и вароши градске да им дамо и градове као пусте остављамо и да изван града ни педаљ земље немамо.“⁸⁰

Поред спречавања даље продаје турских имања Србима, Порта је од паше тражила да натера Турке да поновно откупе своју већ продату имовину. Кнез Милош, држећи се прописа из хатишерифа, није дозволио да то буде спроведено у дело.⁸¹ Ни сам Хусеин-паша није био претерано склон да се повинује овом Портином наређењу, иако је оно сигурно у први мах изазвало код њега бојазан да може бити кажњен за своје дотадашње поступке.⁸²

Након спровођења одредби из хатишерифа, Турци су изгубили своје спахилуке и право коришћења земљишта, док су Срби постали власници земље коју су до тада обрађивали на турским поседима. Кнез Милош је интензивно помагао и подстицао Србе да откупљују турска имања, насупротив турским властима које су то покушавале да спрече. Већ је наведена прва интервенција Порте код Хусеин-паше у вези са одласком муслиманског становништва из Београда. Његов наследник, Јусуф-паша, нарочито се противио исељавању Турака из града. И сам султан је потајно охрабривао београдског пашу да настави са таквом политиком, па му је 1835. године послао ферман у коме је писало: „Тебе налажем да ову продају кућа и миљкова сасвим Турцима забараниш и у напредак, ако би који Турчин преко ове моје високе заповести усудио се коме другоме народу продати, да га таковог пред вратима његове куће обесиш...“⁸³

Међутим, српски сељаци настављају откуп турских имања у околини града, те запоседају и култивишу и земљу која до тада није била обрађивана. На тај начин, српско становништво ствара обруч око вароши, у коју се насељава све већи број Срба, привучених могућностима које је овај, сада слободан град, пружао. Турци, осетивши се притиснутима са свих страна, продају своја имања и исељавају се, што су многи од њих и учинили до 1838. године. Они који су остали у вароши, суочили су се са многим

⁸⁰ М. Пауновић, *наведено дело*, 401.

⁸¹ М. Пауновић, *наведено дело*, 401.

⁸² Б. Перуничкић, *наведено дело*, 61.

⁸³ М. Пауновић, *наведено дело*, 407.

препрекама у вођењу живота на који су до тада били навикли. Између осталог, није било разјашњено да ли је Турцима земљорадницима било дозвољено да обрађују земљу ван шанца. Они су овај проблем постављали речима: „Коца Милош није ли село у Палилули населио, друго у Савамали и преораше сав Врачар, ми немамо власти од шарампова на поље ни једну педао, све је Влах притиснуо.“⁸⁴ Посебна Комисија, оформљена како би решила овај проблем, уз велике муке, дала им је неколико десетина хектара између Крагујевачког друма и Савамале, на простору данашњег западног Врачара.⁸⁵

Турски део вароши се, као и у претходном периоду, налазио на простору који се протезао од Велике пијаце, данашњег Студентског трга, и Калемегдана до Душанове улице и Дунава. На основу Турског плана из 1863. године, који је направљен приликом одласка муслиманског становништва из Београда, знамо да је цела варош била подељена на девет махала⁸⁶, од којих су три биле српске. У том периоду је и урађен и попис турских добара у којем се налазе и имена пет турских махала; прве две странице пописа су изгубљене, а са њима и име шесте. Махале у турској вароши звале су се: Али-пашина, Реис-ефендијина, Јахја-пашина, Бајрам-бегова и Лаз Хаци-Махмудова. Од значајнијих турских грађевина забележено је 11 џамија, 4 амама и 4 текије. У овом делу вароши налазила се и јеврејска четврт чије су границе биле данашње улице Тадеуша Кошћушког, Високог Стевана, Браће Барух и Дунавска, са мањим проширењем између улица Браће Барух, Мике Аласа, Солунске и једног сокака који више не постоји.⁸⁷ Према првом попису који је у Србији спроведен 1834. године, у Београду је живело 5.503 припадника српског народа и 1.530 Јевреја.⁸⁸ Турци нису учествовали у том попису. Њихов број је утврђен средином јуна 1836. године, када је по „коншкрипционом тефтеру“ у Београду живело Турака: 1.338 „ожењени глава“, 1.332 „бећара и деце“, 230 тобџија, 700 низама и 174 сејмена.⁸⁹ Роми, попут Турака, нису били обухваћени тим првим пописом.⁹⁰ Ромска махала се пружала ван шанца, између Стамбол и Видин капије, заузимајући простор данашње Скадарске улице. Ово насеље је настало 1825. године и у односу на остала која су поменута оно је било новијег датума. Ту се налазило пуно страћара, кривудавих сокака

⁸⁴ Група аутора, *Историја Београда 2*, 103,104.

⁸⁵ Група аутора, *Живети у Београду 1837-1841*, 14.

⁸⁶ Махала, градска четврт.

⁸⁷ Д.Ђурић - Замоло, *наведено дело*, 214, 215.

⁸⁸ Група аутора, *Живети у Београду 1837-1841*, 13.

⁸⁹ Група аутора, *Историја Београда 2*, 103.

⁹⁰ Попис Рома почео је 1859. године, *Исто*, 14.

и неугледних ханова у којима су пили и Срби и Турци, па је често долазило до свађа и сукоба.⁹¹

Хатишерифом је Србија у оквиру своје аутономије стекла и слободу вероисповести. У Београду је то конкретно значило да Срби могу подизати нове цркве без претходног одобрења турских власти. Кнез Милош је то намеравао да искористи и да подигне нову цркву у српској вароши. У питању је била данашња Саборна црква на чијем месту се тада налазила мала црква, подигнута од чврстог материјала крајем XVIII века, али без звоника.⁹² Управо је подизање звона умало довело до сукоба Срба и Турака у вароши, па чак и интервенције турске војске смештене у тврђави. Српска православна црква, иако је уживала одређена права у Османском царству, и била толерисана, а у временима највећег успона турске државе добијала и одређене повластице, била је у сваком погледу у подређеном положају у односу на исламску веру освајача. Звоно на цркви у граду у којем су Турци још увек били већинско становништво, представљало је нешто до тада незамисливо за муслимане у вароши. Због тога је кнез Милош припреме за подизање звоника почео у тишини још 1828. године, пре званичне објаве Хатишерифа. Прво је прикупљена дрвна грађа, а онда се приступило изградњи звоника, док су сама звона била сакривена. Турци су схватили каква се грађевина заправо подиже тек када је звоник добио свој коначни изглед.

Турци су намеравали да подизање звона спрече по сваку цену, што видимо и из писма које је Алекса Симић фебруара 1830. године послао кнезу Милошу, у коме га извештава да: „Ерлије београдске не могу нипошто допустити да се овде звона подигну, макар сви изгинули, и кад станемо намештати звона да ће они ударити на нас, па како изиђе, јер веле: не може на једном месту и јазан учити и звона ударати... отишао сам одмах код везира и прочитао му писмо ваше и казао шта сам чуо када сам овде дошао. Он ми је опет казао као што су вам пређе и кнезови писали његове речи, да не дирамо звона, док царски човек не дође... он ми каже да се нама не забрањује богослужење, но само звона“.⁹³ Пошто се Срби нису обазирали на ове захтеве Турака и пошто су наставили подизање звоника, Хусеин-паша је запретио управнику београдске вароши, Петру Лазаревићу-Цукићу да ће помоћу топова са тврђаве сравнити варош. Међутим, цео спор

⁹¹ Ж. П. Јовановић, *наведено дело*, 51.

⁹² М. Пауновић, *наведено дело*, 427.

⁹³ *Исто*, 427.

решио је кнез Милош, тако што је у преговорима са београдским пашом применио већ опробани систем „бакшиш“ дипломатије, који се, као и увек, показао ефикасним у преговорима са турским званичницима. Звоно је зазвонило 16. фебруара 1830. године, пре него што је портин комесар Лебит-ефендија донео одобрење у виду цариградског хатишерифа. Саборна црква изграђена је у периоду између 1837. и 1845. године, а ово прво звоно које је зазвонило у аутономној Србији данас је део звоника Вазнесењске цркве.⁹⁴

Као што смо већ видели, турске власти су покушавале да спрече исељавање муслиманског становништва из београдске вароши. И поред тога велики број Турака је тридесетих година одлучио да прода своју имовину и напусти град у коме више нису могли да живе на начин на који су били навикли. Изгубивши своја имања, која су поседовали у околини Београда, уз конкуренцију све бројнијег српског становништва у домену свакодневног пословања и привређивања, велики део турског становништва почео је да економски пропада. Губитком повлашћеног положаја, као и бенефита који је такав статус доносио, велики број муслимана није могао да прихвати новонасталу ситуацију заједничког живота на једнаким основама са дојучерашњим припадницима раје, те се стварало погодно тле за конфликтне ситуације. Срби су, истовремено, осећали да је тренутак коначног ослобођења близу, па су и они трпели двовлашће у вароши са све мање стрпљења. Ресантиман према турским господарима, који се преносио кроз генерације Срба под влашћу Османског царства, сада је почео да избија на површину у облику презира и отворене мржње. Овакав генерализујући став се сигурно не може применити на све оне који су ових преломних година живели у Београду, али је свакако то био преовлађујући дух времена у коме се стари оријентални град постепено повлачио пред младом, модерном престоницом нове српске државе. И свакако треба размислити о томе каква су била осећања дојучерашњих господара који су по слову закона сада живели на равној ноzi са својим, условно речено, слугама, а опет какве су биле емоције у Срба, који су до јуче били обесправљени и који су се склањали са пута Турцима, сада њиховим суграђанима са једнаким правима. Поставља се питање колико је било ко од њих могао да буде задовољан тим стањем.

⁹⁴ Исто, 428.

До 1838. године Срби су постали већина у београдској вароши. То није довело до смиривања ситуације, већ су инциденти до којих је долазило између припадника два народа били редовна појава, о чему нам сведоче документи Управе вароши Београда. У жалби коју је 15. јула 1838. године Полиција поднела Магистрату налазе се четири забележена случаја. Никола Петровић је тако добио 120 удараца бичем од стране момака пашиног коњушара зато што је во из његове њиве прешао у пашину, а да притом није направио штету. Једна од пријава је поднета од ромкиње Калине, коју је, заједно са њеним мужем, турски чауш⁹⁵ ишибао бичем, зато што су се они, у тренутку његовог проласка гласно веселили. Тужбу полицији на понашање Турака поднео је и Јоксим Здравковић, радник у механи Богдана Петровића. Он је на Делијској чесми сипао воду за потребе механе, али је у истом тренутку наишао неки Турчин намерен да се, такође, снабде водом. Турчин, не желећи да чека свој ред, одгурује Јоксима, а пошто се он побунио, поломио му је кофе и извређао га, помињући веру и крст. Овај случај је интересантан због тога што су градске чесме, на којима су се житељи вароши снабдевали водом, представљале неуралгичне тачке, где су инциденти били честа појава, а на крају ће један од њих и довести до сукоба који ће за последицу имати и одлазак турског становништва из Београда и Србије.⁹⁶

Чесме, са којих се становништво снабдевало водом, биле су мале и неугледне, укопане у земљу тако да се морало силазити по два-три степеника док се дође до славине. Иако их је било на више места у граду оне су тешко могле да подмире потребе житеља, па је свакодневно, као последица чекања на ред, долазило до свађа и туча у којима су се ломили судови, тестије и бакрачи. Додатни проблем је представљало то што су Турци, а нарочито њихови представници оружаних снага, сматрали да имају предност и да не морају да чекају у реду при точењу воде. Поред горе наведеног налазимо на још два еклатантна примера размирица Срба и Турака код градских чесми, сачуваних у писмима кнезова Београдског суда, а упућених кнезу Милошу. Они су се догодили 1830. године, у кратком временску размаку од свега 15 дана, код Циганске и Пашине чесме.⁹⁷

⁹⁵ Чауш, подофицир.

⁹⁶ Б. Перуничкић, *наведено дело*, 127, 128.

⁹⁷ И једна и друга чесма су се налазиле ван вароши у шанцу. Циганска у тадашњој Циганској махали, данашњој Скадарлији, а Пашина чесма и даље постоји и налази се на Звездари.

Први инцидент се одиграо када је „Крста Милошевић, калфа екмеџијски, за његово преступленије што је Арифа, Мехмедово дете од 10 година, на чесми стаклетом у леђа ударио само зато што је Ариф са тестијом пре на чесму дошао био и воду точити почео. Потом Крста дође и преко реда пре Арифа наточити хтео, у ком терању и срче о тестију детињу разбије, пак дете удари. Ово осведочили су Омер Усеинов, Мехмед Османов и Петар Урошевић, да је овако било. Зато каштигован Крста са 25 батина...“ Овај млади калфа је вероватно помислио да је турско време дефинитивно прошло, те да и он може да истерује сопствену правду над њима, па макар представник мрског завојевача било десетогодишње дете. Можда је, те 1830. године, време када су Турци били неупитни господари Србије заиста и прошло, али је закон који забрањује пребијање деце, па макар она била и муслиманска, и даље био на снази, што је Крста осетио на својој кожи. Други случај се десио када је „полазећи одавде кући, неки Михаило Танасијевић из Болеча Нахије београдске са својом женом, сретне се у Врачару код Пашине чешме са тројцом топчија, кои су из шуме дрва колима терали и при чешми доспевши хтео је коња напојити. Но у исти ма и Турци приведу к чешми волове да напоје, пак почну Михајла од чешме са ненапојеним коњем гонити. Михаило мало застане изговарајући се да је пре дошао на воду, по којем изговору нападну топчије на Михајла са сикирама и испребијау га и по глави посеку, тако да је човек сасвим малаксао... Ово дознавши, капетан Живко повата топчије и повеже пак нами јави. Ми пошљемо наша два пандура са једним колциом војводином у Мокри Луг капетану Живку, гди су и топчије биле, те доведу топчије а и Михајла рањена на колима дотерају. Овде одводили смо Михајла честитом везиру и рђави поступак топчија изјавили смо му. Честити везир послао је топчије војводи, даи окује и под апс мете, а нам је одговорио да се постарамо човека видати, пак ако би остао жив то ће морати топчије видарину платити ти му и за бој на место три секире, да ће он сваком од топчија по тридесет ударити; ако ли човек умре и он ће најкривљег од три топчије уморити...Михајло вида се и прилика је да ће моћи жив остати...“⁹⁸ За разлику од периода од пре десет година, када су турски војници могли некажњено да врше разне злочине над српским становништвом, стварањем аутономне Кнежевине та ситуација се очевидно мења.

⁹⁸ М. Пауновић, *наведено дело*, 484, 485.

Како би предупредили сукобе између Срба и Турака, београдски суд је у марту 1838. године издао препоруку власницима кафана у вароши да не примају муслимане у своје угоститељске објекте. Пошто се велики број кафана налазио у власништву Турака и Рома, питање је колико је ова одлука имала смисла и у крајњем случају колико је била поштована.⁹⁹

Извор сталних напетости у подвојеном граду представљале су и градске капије на шанцу. На четири градске капије била је смештена турска стража чији је задатак био да надзире становништво које улази, односно, напушта варош. Капије су се отварале ујутру након сванућа, а затварале су се по сунчевом заласку. Највећа и најважнија била је, већ поменута, Стамбол-капија, стационирана у близини данашњег Народног позоришта, кроз коју се излазило на цариградски друм. Како нису желели да буду надомак турске оружане страже, Срби су избегавали да се насељавају у близини Стамбол-капије. Услед тога у првој половини XIX века око ње није било ни кућа ни дућана, већ само једно ковачко огњиште и тоцило за оправку секира и мотика.¹⁰⁰ У делу „*Краљевина Србија и српски народ*“ чувени путописац Феликс Филип Каниц доноси нам опис преостале три градске капије, као и *modus vivendi* српско-турског двовлашћа у вароши: „...Савска капија, Варош-капија, и Видин-капија су, већ на први поглед, одавале турско порекло. Кад човек представи себи већим делом порушен бедем са једном пробијеном рупом изнад које се налазе попречне греде, са кућицама на њима веома сумњиве постојаности, и верандама, из којих су обично одрпани турски стражари осматрали околину, уз то трошни мост преко полузасутог рова, онда се мора с правом чудити „смерним“ турским захтевима у погледу утврђених места. На жалост, претензија Порте имала је и своју озбиљну страну; из ње су, наиме, проистекли они немили догађаји који су заострили супротности између српских и турских власти у Београду, које су љубоморно чувале свој ауторитет. Поред српског полицијског комесаријата налазио се турски, само неколико корачаја удаљен; поред турских стражара стајали су пред градским капијама српски жандарми. Турске патроле су ноћу пролазиле градом и захтевале да се сваки хришћански пролазник легитимише као покорна султанова раја.“¹⁰¹

⁹⁹ Група аутора, *Живети у Београду 1837-1841*, 158.

¹⁰⁰ Ж. П. Јовановић, *наведено дело*, 44.

¹⁰¹ Група аутора, *Београд у деветнаестом веку, из дела страних писаца*, Београд 1967, 218,219.

На основу два забележена случаја одиграна на градским капијама, од којих је први заведен у Управи вароши београдске у децембру 1839, а други у мају 1862. године пред само бомбардовање Београда, можемо да увидимо развој односа Срба према представницима турских власти. Први случај представља пријаву која се односи на навик у турских стражара смештених на капијама. Они су, наиме, имали обичај да од трговаца који су продавали дрва за огрев у вароши, приликом проласка кола кроз градска врата узму једну-две цепанице за своје потребе. Како турски стражари одузети материјал за грејање нису плаћали, српске власти су намеравале да такво понашање и санкционишу. Турски војвода, тј. заповедник, бранио се речима „да њиови стражари ни од кога налог како би од сваки кола с дрвима напуњени по једно и по два дрвета узимати могли немају, но од благог произвољенија пролазећи такови људи зависи, ако им ко од добре воље по једно и по два дрвета баце, а да ће им за убудуште строго наложити, да се нико не би усудио својевољно од пролазећи кола дрва узимати“.¹⁰² Тиме је утврђено да турска власт не налаже својевољно и присилно снабдевање турских стражара дрвима за огрев, те да то могу чинити само ако им трговци који пролазе кроз капију дају неколико цепаница својевољно, са чиме су се и српске власти сагласиле. И поред овог присилног отимања цепаница, српске власти нису желеле да се током зиме 1839. године ствара превелика тензија око овог релативно бенигног проблема. Двадесетак година касније на истом месту наилазимо на сасвим другачију слику. Овај пут код Стамбол-капије не наилазимо на трговце којима Турци уз наводну сагласност узимају дрва за огрев, већ једног српског пандура, запосленог у „апсеничко-топчидерском заведенију“, наоружаног са два пиштоља сребрњака и великим белокорастим ножем, који одлази у варош у потрази за робијашем. Приликом проласка кроз Стамбол-капију, док је седео на клупи са чаушем, турски официр је добацио нешто увредљиво полицајцу. Будући да је разумео турски, пандур је пуцао на турског официра, али га је промашио, па је ранио другог Турчина, који је на њега насрнуо. Низами су капију одмах затворили и тиме прекинули саобраћај. Велики број грађана је пратио овај догађај, док су се Турци ерлије, видевши шта се дешава, налазили наоружани по оближњим дућанима и кафанама, очекујући напад. Михаило Барловац, тадашњи

¹⁰² Група аутора, *Живети у Београду 1837-1841*, 163.

Управник вароши, извештава да је нарочито на Дорћолу и „у оној кафани код протестантске цркве“ било много наоружаних ерлија, па чак и одраслије турске деце.¹⁰³

Очигледно је да се у током ове две деценије, колико је прошло између два описана догађаја, држање Срба према представницима Османског царства, чији су поданици и сами још увек били, умногоме променило. Од одузимања робе трговцима до тренутка када српски полицајац потеже пиштољ на турског официра због увреде, било је довољно да у Србији одрасте генерација људи која није познавала време турског господарења, па самим тим ни не страхује и не устеже се од Турака.

Одласком династије Обреновић са кнежевског престола и доласком новог владара, Александра Карђорђевића, у чије име влада старешинска олигархија *Уставобранитеља*, настаје период релативног мира између Србије и Османског царства. Како се статус Србије у оквиру Турске није развијао у правцу потпуне независности, већ је запао у стање својеврсне стагнације, велики део српског становништва, нарочито млађи део популације, био је незадовољан радом режима у погледу националног питања. О томе говори сведочанство које је у својим *Успоменама* оставио Милан Ђ.Милићевић:

„У Србији, у оно време, није се ни крило незадовољство према владавини кнеза Карађорђевића. Према јунаку Карађорђу, према генију кнезу Милошу, и према пуну наде кнезу Михаилу, кнез Александар се чинио свету тек нека немоћна сенка. Све што је радила влада његова сматрало се као неко животарење од данас до сутра. А поврх свега, тој се владавини највише забављало што је била и сувише послушна према Аустрији. Млади, развијенији људи горели су жељом да се све српске земље ослободе и уједине. Нама, ондашњим младићима, чинило се да је то посао лак и да га снага наша, без ичије помоћи, може извршити. Зато смо се и љутили на старешине што већ једном не викну: - Хајдемо.“¹⁰⁴

Равнотежа снага успостављена између Срба и Турака у Београду током уставобранитељског режима, није значила и нестанак размирица и сукоба између припадника две вере. Априла 1846. године забележен је инцидент који су изазвала два пијана турска официра. Они су у касно поподне упали у посластичарницу извесног Петра Кораја тражећи од њега пиће, након чега су захтевали да им набави и проститутке. Како је

¹⁰³ М. Пауновић, *наведено дело*, 483,484.

¹⁰⁴ М. Ђ. Милићевић, *наведено дело*, 199, 200.

власник посластичарнице одбио захтев, будући да је био „карактера поштеног“, турски официри напали су његову ћерку, која се ту појавила након њиховог доласка са својим дететом. Власник посластичарнице је успео да их из своје радње избаци и затвори гвоздена врата за њима, како би их спречио да поново уђу. Након неуспелог покушаја да провале у посластичарницу, турски официри су се, намеравајући да наставе опијање, упутили у бакалницу која се налазила мало даље у чаршији. Ситуација је полако измицала контроли, јер је и власник бакалнице одбио да удовољи њиховом захтеву, али се у том тренутку појавила патрола српске полиције, а убрзо за њом и турска стража. Већи неред је спречен тиме што је турска патрола спровела пијане официре назад у градску тврђаву из које су и дошли.

Симпоматично је бахато понашање припадника турских војних снага које је служба привремено доводила у Београд. Будући да су они само један кратак временски период проводили у граду, сматрајући да их штити униформа коју су носили, поједини склони насиљу, веровали су да у Србији могу да се понашају онако како су били навикли у другим провинцијама Османског царства. Међутим, постојање двојне управе у вароши, која је са собом повлачила присуство српске полиције на улицама, као и свест српског становништва да су они на тај начин заштићени од било каквог вида насиља од стране турске власти и муслимана у граду, доводила је до тога, као што се и види из овог примера, да су понекад и сами Турци спречавали своје сународнике у стварању већих неприлика, свесни да они могу довести до сукоба са тешким последицама.¹⁰⁵

Па ипак, треба напоменути да је турска полиција често затварала очи пред разним неделима која су муслимани чинили унутар вароши и у њеној околини. У документу Управе вароши београдске из септембра 1846. године каже се да „турска власт не само да неће подобна насилија да преткрађује, него таква још мора да потпомаже“. У истом документу наводи се чак седам случајева вређања и физичког нападања Срба од стране Турака у том периоду. Тако је група ерлија са једних кола насумично пуцала из пиштоља по српском насељу Палилули, а упркос захтевима локалног становништва да престану, наставили су са шенлучењем и исмевањем становника. Потом је један млади Турчин, петнаест година стар, у пијаном стању отео чибук и разбио главу молеру српске националности, услед тога што овај није претходно хтео да му тај исти чибук преда. У

¹⁰⁵ Б. Перуничкић, *наведено дело*, 192,193.

овом другом случају, на пријаву Срба који су присуствовали догађају, турска полиција је ипак реговала и преступника спровела у затвор, али тек након што су изгредника онеспособили и задржали људи који су се ту затекли. Очигледно је да се Турци своје полиције нису превише плашили, свесни да ће одговарати само онда када се у близини налази српска патрола или када их присутни Срби савладају и предају властима, које су тада морале да реагују.¹⁰⁶

Турци су и на друге начине покушавали да искористе преклапање надлежности српских и турских власти у вароши. Током мађарске револуције 1849. године, након што су трупе устаника заузеле Банат, Турци из Београда почињу да извозе своју робу, најчешће кафу, шећер и дуван, у Панчево, где су је и продавали Мађарима. При томе, турски трговци нису пријављивали своју робу српској царини, чиме су избегавали плаћање царинских такси. У почетку су то чинили тајно, али су убрзо, видевши да их у томе нико не спречава, почели да јавно укрцавају робу за Панчево на београдској обали. Приликом покушаја царинских радника да им наплате предвиђене таксе, Турци су их уз салве увреда и претње насиљем избацили са својих бродова. Српске власти нису могле ово мирно да посматрају, па су увеле одред од десет полицајаца који су, заједно са царинским службеницима, на чамцу патролирали Дунавом и заустављали турске лађе. Уколико трговац није имао документа која би посведочила да је његова роба прошла српску царину, она би била одузета.¹⁰⁷ На тај начин је онемогућен шверц београдских Турака, који су се понадали да царина, контролисана од стране српске власти, није надлежна да и њима наплаћује таксе.

Срби и Турци, становници Београда, имали су и неке истоветне навике којима су стварали велике проблеме Управи вароши. Између осталог, народ је имао обичај да стоку пушта да без надзора шета по вароши. Како није било могуће разазнати да ли марва која направи штету припада Србима или Турцима, српска полиција је била онемогућена и спречена да стоку хвата и затвара у општински обор. Штета коју је стока, на тај начин, шетајући се сокацима, причињавала, није била мала. Посебну тешкоћу представљала је наплата одштете од турских власти, уколико је марва која је штету направила припадала неком Турчину. Најчешћи проблем представљали су коњи и краве, који су, осим штете у

¹⁰⁶ Исто, 195-197.

¹⁰⁷ Исто, 226, 227.

уређеним баштама, снижавали и иначе ниски ниво хигијене у вароши. Турци су се често изговарали недостатком простора у својим домаћинствима, услед чега су морали да пуштају марву на улице. У немогућности да натера турске власти да муслиманима забрани слободну испашу стоке по вароши, српска администрација је одлучила да барем Србима у вароши ту праксу забрани.¹⁰⁸

Понашање турских власти је умногоме зависило и од паше који се налазио у београдској тврђави. У акту Управе вароши из јуна 1857. године остао је забележен случај опструкције правила која су важила у комуникацији између српске и турске полиције, на почетку мандата Хасан-паше. Дотадашња пракса је била да уколико би неки Србин подносио тужбу против Турака он то чини у вароши код турског заповедника полиције, војводе. Међутим, у том периоду војвода је престао да прима те тужбе и почео је да њихове подносиоце упућује у тврђаву. Срби наравно нису желели да без преке потребе иду у турско гнездо, па се цела ствар углавном тиме и завршавала. Војвода је, са друге стране, наставио да прима тужбе Турака против Срба и да их даље шаље српском надлештву. Управа вароши Београда је због тога тражила од Министарства унутрашњих дела да реагује у овом случају.¹⁰⁹

Незадовољство уставобранитељским режимом дошло је до изражаја 1848. године, након једног сукоба између Срба и Турака у Београду. Те године је на Варош-капији неименовани Турчин убио једно српско дете. Срби су на то одговорили нападом на Варош-капију, одакле су успели да отерају турске низаме. Након тога се, наоружана гомила, којој се прикључило још грађана, упутила према кући истакнутог уставобранитељског првака Томе Вучића Перишића, која се налазила у близини тврђаве, у околини данашње Градске библиотеке. Пошто су дошли испред његове куће тражили су да се Турчин, који је био одговоран за смрт детета, преда и осуди или ће они у супротном ући у отворен сукоб са Турцима. У том тренутку заједно са Вучићем био је и председник Савета Стојан Симић, који је са балкона куће, демонстрантима упутио пар погрдних речи. Видевши да је тиме пробудио велики гнев код окупљеног народа, Вучић је Симића повукао назад у кућу, а сам се обратио људима обећававши им да ће све учинити да Паша казни Турчина одговорног за убиство. Међутим, ту долази до преокрета, демонстранте

¹⁰⁸ Исто, 348-350.

¹⁰⁹ Исто, 353.

више није занимао Турчин, који је све и започео, већ они сад траже од Вучића да им преда Стојана Симића. Вучић, пошто је цела ситуација измицала контроли, успео је да убеди народ да Симић више није у његовој кући, а како би их додатно умирио обећао је да ће Симић поднети оставку на место председника Савета. То није било довољно да пацификује масу, која се затим упутила према Симићевој кући, успут запленивши кола са сеном, како би ту кућу запалила. Од те намере демонстранти су одустали због тога што се она налазила у близини двора, па би њено паљење испровоцирало реакцију дворске страже. Ипак, после ових догађаја Стојан Симић је био принуђен да поднесе оставку и напустивши Савет више се у њега није ни враћао.¹¹⁰

Недовољно патриотска политика вођена од стране Уставобранитеља, како су је бар њихови савременици видели, огледала се и у неким мање значајним стварима. У том периоду у Београду је деловало једно аматерско позоришно друштво, које је изводило представе у сали хотела „Старо здање“, на углу данашњих улица Краља Петра и Грачаничке. Друштво је најчешће на позорници постављало представе са тематиком из српске историје. Њихову намеру да изведу комад *Бој на Косову* осујетио је београдски паша тиме што је протествовао код српске владе, која забрањује представу.

Непосредно пре одржавања Светоандрејске скупштине, а пре очекиване смене режима и владајуће династије наступа период међувлашћа у Србији, што су Турци из тврђаве искористили да самовољно прошире овлашћења која су имали у вароши. Тако су две недеље пре отварања Скупштине турски низами почели да патролирају са дугим пушкама на простору од Стамбол-капије до зграде Митрополије. Њихова стража је обилазила тим потезом од јутра до вечери, задржавајући се на улицама некад и по више сати. Српско становништво није било навикло да низаме виђа у толиком броју, нарочито тако наоружане, ван градских капија. Посебно су стварали штету власницима дућана који су се налазили на линији њихове патроле, пошто су се често задржавали испред продавница, те на тај начин терали муштерије, а и самим дућанцијама није било пријатно да излазе напоље.¹¹¹ Овај проблем ће у потпуности бити решен тек повратком кнеза Милоша у Београд.

¹¹⁰ Драгослав Страњаквић, *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, Београд 1939, 10,11.

¹¹¹ *Исто*, 373.

И пар месеци након Светоандрејске скупштине Турци у Београду су се и даље трудили да на сваки начин искористе и даље несређену политичку ситуацију у Србији, чинећи разне преступе према српском становништву. Почетком марта 1859. године турски официри на Стамбол-капији малтретирали су слугу Мише Анастасијевића који је туда пролазио. Након што су га ухапсили и кренули да га воде до зграде турске полиције како би га затворили, на путу су наишли на српску патролу, која је успела да несрећног младића ослободи из руку турских официра. Жалба која је тим поводом поднета турском војводи није дала резултат. У истом периоду забележен је и случај да је на пијаци ерлија Алија-мумџија¹¹² ударцем оборио девојку Стану из Пиносаве јер је одбила да робу коју му је продала однесе до његове куће. За разлику од претходне догађаја, изгредника је овај пут турска полиција ухапсила, али како се у документу Управе вароши наводи: „но по свој прилици и њега ће одма пустити...“¹¹³

Међутим, након што је у потпуности довршен пренос власти, и након што је кнез Милош чврсто стегао дизгине у управљању Србијом, Милош ће се посветити и турском питању у држави. Стари кнез је, иначе, када би се пред њега изнео неки проблем који је укључивао Турке, најчешће љутито прокоментарисао: „Треба те трице терати из земље“. Сви турски званичници, па и саме паше, зазирали су од кнеза Милоша, па је Управник вароши Никола Христић успевао више пута да натера београдског пашу на попуштање под претњом да ће целу ствар изнети пред Кнеза.¹¹⁴

Ни београдски Турци варошани нису били јединствени у свом односу према српским властима, те су се у периоду након доношења хатишерифа и стварања двојне управе у Београду код њих створиле две струје. Прву, умеренију странку, сачињавали су припадници наследне властеле и старијих спахија, док су у другој, која је била љути противник Срба, били трговци, занатлије и насељеници. Ови последњи су највећим делом били из Босне, а дошли су да се боре на страни Турске још пре буне против дахија, оставши у Београду и после завршетка српско-турских сукоба. На челу прве струје био је Халид-беј (или бег), а друге Рашид-беј, који нам је и оставио своје виђење догађаја у књизи *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*. Ове две групације београдских муслимана међусобно су се бориле око утицаја који ће имати на новог пашу. У зависности

¹¹² Мумџија, занатлија који израђује свеће од лоја.

¹¹³ Б. Перуничкић, *наведено дело*, 373,374.

¹¹⁴ М. Пауновић, *наведено дело*, 480.

од свог карактера и својих ставова, новопридошли паша би се приклањао једној или другој страни.¹¹⁵

Главна тачка раздора и окосница деловања две струје београдских Турака био је однос према Србима и тежња за прекидањем веза са својим сизереном Османским царством. Самим тим, обе странке су биле под утицајем српске државне политике и особа које су је водиле. Рашид-беј, предводник струје непријатељски расположене према Србима, био је велики противник кнеза Милоша и династије Обреновића. Он је њих окарактерисао као најопасније опоненте турским интересима, као и највећу претњу самом опстанку Турака у Србији. У свом делу Рашид-беј Обреновиће представља као људе који су неверни Османском царству, и који и дању и ноћу раде против Турака и турских интереса. Халид-беја, који се налазио на челу друге умереније странке, Рашид-беј приказује као човека кнез Милоша, отворено говорећи да је зарад личне користи своје деловање подредио српским интересима. Имајући у виду да је Халид-беј био противник Рашид-беја, питање је колико ова тврдња има утемељења у стварности. Ипак, познато је да је захваљујући свом личном богатству и утицају у ондашњој Србији, кнез Милош на платном списку имао одређени број Турака који су радили у корист његових интереса. С друге стране, пак, Рашид-беј био је пријатељ кнеза Александра Карађорђевића и у добрим односима са људима који су окруживали кнеза. Унутарња подела београдских муслимана услед пристајања уз српске династије ишла је толико далеко да се Рашид-беј по повратку Обреновића на власт привремено одселио за Босну, да би се касније вратио на своје београдско имање.¹¹⁶

У предговору српском издању књиге Рашид-беја из 1894. године, Стојан Новаковић износи одређене податке о Рашид-беју које је прикупио од старијих Београђана који су га познавали. Овим детаљима, С. Новаковић употпуњује слику овог угледног београдског Турчина из последње фазе османске владавине Србијом. Рашид-беј је пореклом био из Босне. Његова етничка припадност није позната; не знамо да ли је потицао од Турака или Словена који су примили Ислам. Није био имућан, али је живео господски, боље од већине београдских Турака, захваљујући чињеници да му је шурак Емин-беј био богат и стално му новчано помагао. У то доба у Београду је било мало

¹¹⁵ Рашид-беј, *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, Београд 2010, 13,14.

¹¹⁶ *Исто*, 14.

Турака који су се облачили под утицајем европске моде, како Стојан Новаковић каже на „стамболски начин“. Рашид-беј је био један од њих. Уз то је био и писмен, а бавио се и израдом географских карата. Кућа у којој је Рашид-беј живео налазила се испод данашњег Народног позоришта, у близини Чукур-чесме. То је био прави турски конак, велика двоспратна кућа, са више стаја, иза које се налазило велико двориште са баштом и рибњаком. Приликом великог сукоба између Срба и Турака јуна 1862. године, Рашид-беја су његови пријатељи једва наговорили да се повуче у сигурност градске тврђаве. Тада он није понео скоро ништа од своје покретне имовине, па је његова кућа темељно опљачкана. Пошто су српске власти по завршетку борби трудиле да се опљачкана имовина београдских Турака врати њиховим власницима, остало је забележено да је Рашид-беј поседовао лепу доламу, која је била извезена златом, као и велику библиотеку у којој су се налазиле турске и српске књиге. По напуштању Београда, Рашид-беј одлази у Босну, где је ступио у службу турских власти. Он је последње године живота провео у Цариграду, где је и штампао своје дело, а умро је око 1882. године.¹¹⁷

Његов противник, предводник умерене струје Турака-ерлија, Халид-беј је обављао функцију алајбега, односно Управника турске полиције. Његова кућа, која је изгледала као прави турски конак, налазила се испод зграде главне полиције, у центру старе вароши. За време рамазана и бајрама испред његове куће би се делили храна и поклони, по старом беговском обичају, упоредо и муслиманској и хришћанској сиротињи. Као што је већ напоменуто Халид-беј је био на страни Обреновића и више пута је учинио услуге српској држави. Он је умро пре 1848. године, а њега је на месту предводника умерене странке наследио његов син Неџиб-беј, кога су карактерисале умереност, конзервативност и блага нарав. Као његова мана наводи се повремено претеривање у пићу, али ни то није утицало на његов углед, који је у вароши био велики. По свом повратку у Србију кнез Милош је показао да није заборавио да је Халид-беј био његов присталица, па је у свом конаку примио и Неџиб-беја заједно са његовом мајком. Пошто је повратком Обреновића на власт борба између Срба и Турака за контролу над Београдом достигла кулминацију, Неџиб-беј је убрзо, као пријатељ те династије изгубио утицај који је дотада имао међу

¹¹⁷ Исто, 12-18.

београдским муслиманима. По одласку из Србије, Неџиб-беј је постао чиновник Османског царства, и бавећи се тим послом умро је у Дамаску.¹¹⁸

Као контрапункт претходним типовима београдских Турака који су, свако са своје позиције, узели учешће у догађајима који су се одиграли током тих неколико преломних деценија, стоји личност Тахир-ефендије. Њега је од заборава сачувао Милан Ђ. Милићевић, који је заједно са њим радио у Књажевској канцеларији током друге владавине кнеза Михаила. Тахир-ефендија представља обичног човека, који са свим својим врлинама и манама покушава да живи онако како је навикао и како сматра да је једино исправно, иако му историјске околности не иду у прилог. О њему и његовом карактеру и навикама Милан Ђ. Милићевић пише:

„Натип турског језика, Тахир-Ефендија, родио се у Београду и био крштен онда, када су Срби, по освајању Београда, силом Турке крштавали. После године 1813. одведен је у Босну, где су га вратили у ислам. Служио је у босанског везира. После се вратио у Србију, примљен у српску службу и у њој је остао до своје дубоке старости, па је отишао у Меку на ђабу, и онамо је по свагдашњој жељи својој, умро.

Тахир-ефендија није имао ни жене ни деце, а своју је плату тако брзо трошио, да је свагда живео у другом, па чак и у трећем месецу... Тахир-Ефендији није било мило да му човек који долази њему по каквом послу, одмах чим уђе, почне говорити о послу ради кога је дошао. – Треба – велаше он – најпре сести, па се, онако седећи, јавити и рећи:

- Сабанхаирала, Ефендија! Како је ђеф (како си расположен) и још нешто весело испричати, макар и измислити, ако нема ништа истинско, па тек онда малко тишим гласом, као некако издалека, поменути оно ради чега је човек дошао.

Другачије радити, Ефендија је то називао: седепсузлук (непристојност).

Ефендија је држао свога коња, те је у канцеларију дојаживао на коњу, никако пешице.

О Божићу, Васкрсу и о славама, Ефендија би припасао сабљу, узјахао свога коња, и тако би походио чиновнике и своје познанике. А кадгод би јахао, ишао би лагано, и тада би га слуга пратио, држећи руку коњу на сапима. Ефендија је то звао салтанат (господство), иако му је слуга био дроњав, као да је спао са вешала, а коњ чулав...

¹¹⁸ Исто, 17,18.

Тахир је становао испод данашње Велике пијаце, у једној старој, трошној, турској кућерини. Та кућа је имала две поле, па је у једној боравио он, а у другој слуга му и коњ. То све, Ефендија је звао: наша девлетхана (место благовања).

Једном склони он свога помоћника Алексу Пачића, те кренуше коњима у Топчидер. Ефендија је наредио те је по један момак ишао за сваким од њих двојице, држећи руку коњу на сапима.

Алекси није био по вољи тај салтанат. Зато рекне:

- Ефендија! Нека ови момци иду напред, па нека нас сачекају код топчидерске чесме. Што иду овако за нама. Овде има и веће госпде, па нико овако не ради?
- А зар ти у циганској черги тражиш раф? срдито упита Турчин!

Алекса оћута, задржавши за себе ту прилику, да нам све после у сласт исприча, те да се слатко насмејемо турској охолости.

У то време, дошао је некако и ферман султанов о уступању турских градова кнезу Михаилу на даљу управу. Пачић упита Ефендију није ли му их предао само да их чува?

- Баш, баш, одговори му осетљиви Турчин:-Дао псу тулум сира да чува, а везао га цревом!“

Током бомбардовања Београда 1862. године, Тахир-Ефендија је напустио своју кућу и отишао Србима у Министарство спољних послова. Ту је живео све до јесени, а храну је добијао из дворске кухиње, по директној наредби кнеза Михаила.¹¹⁹

После Светоандрејске скупштине и поновног доласка кнеза Милоша на власт, појачана је активност српске владе на плану стицања нових прерогатива власти и даљем кидању веза са Османским царством. То је, природно, довело до заоштравања српско-турских односа у београдској вароши. Већ 1860. године кнез Милош је у Цариград послао једну депутацију која је за циљ имала да издејствује исељење Турака из Београда и других градова у Србији, која се из турске престонице вратила необављеног посла.

Лета исте године избио је инцидент између Срба и Турака Бошњака, који су својим лађама пристали на Сави. Сукобу, у којем су погинули многи Турци, претходила је свађа. У вароши се пронела вест да је до сукоба дошло уз знање српске власти, која је на тај начин желела да покаже да ће убудуће према Турцима заузимати најчвршћи могући став. Нико од Срба није одговарао за та убиства, а грађани српске националности су се томе

¹¹⁹ М. Пауновић, *наведено дело*, 527-529.

радовали, видевши да се повратком Обреновића на власт поново заузима курс потпуног обрачуна са свим остацима турске власти у Србији. Турци ерлије су са своје стране били преплашени и резоновали су да је то све последица повратка кнеза Милоша у Србију.¹²⁰ Интересантан је податак да је Управник вароши Никола Христић добио од кнеза Милоша унапређење у чин пуковника, након што му је прочитао реферат о овом догађају.¹²¹

По доласку у Београд, кнез Милош је затекао и турске низаме, који су често излазили из градске тврђаве и патролирали главним улицама вароши у шанцу опремљени дугим пушкама и бајонетима. Дешавало се и раније да низами патролирају и стоје на улицама, али без дугих пушака и бајонетима у футролама. Неколико дана пошто је дошао у Београд, кнез Милош је послао поруку Осман-паши, тадашњем заповеднику турских снага у Србији, да повуче војнике из вароши, уз напомену да је њихова дужност да само да чувају градске капије. Димитрије Маринковић у успоменама наводи и разговор између Кнеза и Осман паше, у облику у којем се препричавао у тадашњем Београду. Кнез Милош је позвао Осман-пашу код себе и том приликом му рекао да одмах нареди низамима да напусте вароши, а Паша му је одговорио да је он то тако затекао и да без одобрења из Цариграда не сме да такво стање мења. Кнез му је одговорио: „Ти си тако затекао, али ја нисам тако оставио, зато ти питао не питао у Цариграду то је твоја ствар, а ја ти кажем да дижеш те низаме, иначе ћу их ја силом отерати“¹²² Убрзо после овог наводног разговора турски војници су се заиста и повукли из вароши. По Београду су након тога међу Србима кружиле приче да је Осман паша укoren и из самог Цариграда зато што је улазио у сукоб са старим кнезом, па је због тога одлазио код Милоша да му се извини и притом обећао да ће у будућности све радити у договору са српском владом. Кнез Милош га је после тих речи ухватио за дугмад његове доламе и рекао му: „Тако, тако, слушај ти мене само, па ћеш свагда бити код мене у благовољењу, а и код цара“.¹²³

Велико је питање да ли су се ови догађаји заиста одиграли на малопре описан начин, изузетно понижавајући по највишег турског званичника у Србији. Чињеница је да турски војници после тога нису више патролирали градским улицама, већ су били ограничени на чување четири градске капије на шанцу. Ова верзија догађаја, која се

¹²⁰ Д. Страњаковић, *наведено дело*, 123,124.

¹²¹ М. Пауновић, *наведено дело*, 480, 481.

¹²² *Исто*,

¹²³ *Исто*,124.

препричавала међу београдским Србима, представља одличну илустрацију њиховог расположења у тренутку када је кнез Милош поново стао на чело земље. Речима малопрецитираног Димитрија Маринковића: „Ја вам не могу да ли је и у истини био овакав разговор између Паше и Кнеза, али се онда тако говорило, и ми смо томе потпуно веровали. Ја бар што се мене тиче, држао сам, кад се Кнез Милош вратио, да се сад Србија никог на свету не боји, да Кнез Милош само да хоће може и Босну кад год хоће да добије. А тако исто слушајући, како је он у старо време држао скупштине, веровао сам, да ће он и уставне слободе у најширем обиму дати, утолико пре што сам слушао како су за његово време великаши хтели да уведу у Србији спахилуке, па он то није дао, него је прогласио да су сви Срби једнаки. Једном речи ми смо били опијени неким чудним оптимизмом, иако су нам старији људи, по некад говорили: Не знате ви Милоша, курјак длаку мења, а ћуд не“.¹²⁴ Треба имати у виду да је Д. Маринковић у време друге владавине кнеза Милоша био млад човек од двадесет пет година, те да ови ставови представљају одушевљење млађих генерација повратком на власт човека чије се владавине нису сећали, а самим тим ни њених лоших страна.

Друга владавина Милоша и Михаила представља последњи чин драме коју је чинила двојна управа у београдској вароши. Инцидент код Чукур-чесме и велики сукоб који се након тога одиграо означио је крај турског присуства у српској престоници. Као што смо већ видели тај инцидент није био изузетак, али је добро искоришћен у датим приликама од стране тадашњег српског режима који је на све начине желео да се ослободи турског присуства у Кнежевини.

Током двовлашћа у вароши остао је забележен велики број сукоба и инцидената који су се десили између Срба и њихове власти са једне и Турака и њихових званичника са друге стране. Из тога се стиче утисак да, иако су обе заједнице делиле релативно мали простор тадашње вароши у шанцу, оне као да су живеле једна поред друге, а не једна са другом. Па ипак, Срби и Турци су међусобно трговали, сусретали се на градској чаршији, и ступали у разноврсне интеракције које намеће свакодневни живот. Свакако су се сусретали у кафанама, а како смо видели на примеру Тахир-Ефендије и међусобно су се дружили. Нажалост, свеодочанства о томе ретко можемо пронаћи у званичним документима из тог времена. Ипак, историјске околности и дух периода успона

¹²⁴ Исто, 124, 125.

национализма и обнове српске државности, неумитно су водиле ка крају, у извесној мери и наметнуте, мултикултуралности и мултиконфесионалности. У борби оријенталног и европског у Београду једна страна је морала да буде поражена како би друга могла да у потпуности развије свој потенцијал.

Чукур-чесма и бомбардовање Београда

Повратком Милоша и Михајла Обреновића на власт, наступила је нова етапа у процесу еманципације Србије према суверену Османском царству. Заоштравање односа између српске владе и Порте проузроковало је пораст тензија између Срба и Турака у Београду. Османско царство је вршило притисак редовним и нередовним војним снагама на границама Кнежевине, док је Србија на то одговарала притиском на турско становништво које се налазило на њеној територији. Тачке додира две заједнице, међу којима је најкритичнији био Београд, пружале су могућност за избијање нереда који су у оваквим околностима лако ескалирали у сукобе већих размера. Патриотски набој код српске омладине са једне и озлојеђеност турског становништва са друге стране, које је истовремено наслућивало скори одлазак из Србије повратком династије Обреновић на власт, наговештавали су да чак и једна варница може да уништи крхки суживот два народа у Београду.

Ситуација се додатно погоршала након одржавања Преображенске скупштине лета 1861. године, чије су одлуке представљале даље одвајање Србије од Турске као формалног сизерена. Срби у Београду су вести са заседања скупштине примили са неподељеним одушевљењем и великим оптимизмом у погледу даљег развоја догађаја, што је и резултирало низом инцидената у београдској вароши током свечаног дочека кнеза Михаила 15. септембра 1861. године. Сачувана је жалба Хуршид-паше српским властима у којој се наводи да је том приликом неколико хиљада људи ушло на територију Дорћола и разбијало прозоре на турским кућама, а да су затеченим Турцима на улици, скидали

турбане са глава и цепали их. У истој тужби се наводи да су камењем поразбијани прозори и на турској стражарници, те је том приликом погођен и један турски официр. Међутим, након спроведене истраге, српске власти су утврдиле да инцидент нису изазвали Срби који су се веселили, већ деца, као и да су том приликом, поред турских, страдали и прозори на јеврејским и српским кућама. Иако није било никаквих доказа о нападима на Турке и скидању турбана, док је истрагом утврђено и да је турски официр заиста био погођен каменом. Из овога се може закључити да је београдски паша покушао да преувелича размере инцидента, као и да Срби у нису желели да безразложно нападају своје комшије друге вере, али да је међу омладином и децом било пуно усијаних глава, што није ништа необично у било ком историјском добу.¹²⁵

Приликом посете Београду у овом периоду, Феликс Каниц је оставио запис о наредном дану током којег је на улицама била организована прослава у част рођендана кнеза Михаила:

„Војна музика је ишла широким широким улицама, свирајући народну химну, дечји хор, окружен веселим народом, певао је кнежеву песму. Свуда је српска озбиљност била уступила место раздарганом весељу. У једном бифеу, којег је отворио неки промућуран Персијанац, седели су заједно Турци и хришћани, сркали чај, лимунаду, шербет, чибук и наргилу и расположено и весело ћаскали. Опет су одјекнули топовски пуцњи. Мујезини су позивали на молитву гласом који је све надвикивао, а муслиманско грађанско становништво се одазивало позиву. Турске патроле у широким сукненим шињелима пробијале су се кроз веселе групе Срба, који нису помишљали да им дају повода за какав сукоб или посредовање. Обострано се поштовало празнично расположење, мада су, по свој прилици, неки стари муслимани помишљали на оно лепо, минуло време, када је раја морала да се понизно поклони свакој глави која је имала чалму“.¹²⁶

Овај, помало идиличан опис суживота у београдској вароши, доводи нас до закључка да је мала вероватноћа да би вече у Београду овако изгледало да су дан пре тога хиљаде Срба извршиле напад на турски део града, како је тврдио Хуршид-паша.

¹²⁵ Б. Перуничкић, *наведено дело*, 471-474.

¹²⁶ Група аутора, *Београд у деветнаестом веку, из дела страних писаца*, 217.

Додатно незадовољство и страх код Срба изазвало је пресељење старешина Друза у београдске казамате које је извршено 1860. године.¹²⁷ Турци у вароши, посебно они екстремнији, говорили су да и „Србе београдске очекује оно, што је постигло хришћане у Сирији“¹²⁸, што је представљало доливање уља на ватру унутар већ нарушених односа две заједнице. Ф. Каниц био је у прилици да обиђе и заточене поглаваре Друза, те је оставио њихов опис: „Најзад нас је љубазни Куршид-пашин ађутант одвео до казамата на Видин-капији. Тамо смо нашли јунаке ужасне драме цихада... Избројали смо око 20 бегова, 35 потчињених старешина и много обичних Друза... поступак према њима показивао је да Турци, изгледа дуго нису сматрали да покољ хришћана... треба тако строго кажњавати као прелазак једног муслимана у хришћанство... Поносно и немо седели су ту целати маронита из Либана; они су били савладани, али не и сломљени. Помисао да би друзијски планински орлови могли да покуљају из својих крлетки, које је лако било отворити, и да би могли да понове кржаве призоре цихада, мучила је силно српски главни град...“.¹²⁹ Међутим, након приговора српске владе и европских конзула, Порта убрзо премешта дискутабилне затворенике из Београда у Видин.

Током овог периода некадашњи спорадични неспоразуми и чарке између две верске и политичке групације у Београду прерастају у готово свакодневне сукобе, што је подупирало уверење обе стране у велики сукоб којим ће се пресудити о томе ко ће владати градом. Дотадашњи коректни односи скоро потпуно нестају, а призори комшијског разговора уз шербет и чибук постају права реткост. Изгубила се намештена учтивост и церемонијална љубазност у опхођењу, те су се и Срби и Турци све чешће једни другима обраћали кроз зубе и гласно псовали.¹³⁰

Један од већих инцидената, који је посебно узбунио београдске Турке, догодио се 20. јануара 1862. године, када је у сокаку код Видин-капије пронађен леш чауша Мустафе Хациаметовића, који је претходне вечери убијен ножем. Иако није било доказа да су Срби починили ово убиство, хоџа је над мустафиним телом заклео окупљене муслимане: „Не била вам вера турска проста и нисте турски синови, ако се за ово Србима не осветите и ако допустите са жандарми сокацима одају. Жандарми су га убили, зато и ви, као жандарма у

¹²⁷ Ове старешине су биле лишене слободе од стране турске власти услед вођства покоља над маронитима, хришћанском заједницом, смештеном на простору Сирије и Либана.

¹²⁸ Ж. Ђорђевић, *наведено дело*, 37.

¹²⁹ Група аутора, *Београд у деветнаестом веку, из дела страних писаца*, 215.

¹³⁰ Живота Ђорђевић, *Чукур-чесма 1862. Студија о одласку Турака из Србије*, Београд 1983, 36,37.

сокаку видите, убијте га и осветите се“. Наоружане ерлије су већ те ноћи покушале да из заседе убију једног српског патролцију, а наредног дана су у кући покојног чауша одржали велики састанак под оружјем.¹³¹ Како је ситуација измицала контроли, Илија Гарашнин тражи од енглеског конзула Лонгворта да ургира код београдског паше да нареди ерлијама да не иду наоружани по вароши. О резултатима разговора конзула са пашом Гарашанин извештава кнеза Михаила: „...паша је после тога одма... сазвао једну гомилу одабрани ерлија и неку им заповест издавао. Још се незна шта је паша ерлијама говорио, но по известију које сам јутрос од управитеља добио и ноћас су Турци по вароши ишли наоружани и још неки су се од ових инатили са низамима кад су иј опоменули на заповест пашину да не иду наоружани. По овоме рекао би да им је заповест издата но да га они не слушају“. ¹³² Желећи да барем на српској страни смањи могућност нових сукоба, Гарашанин заједно са министром унутрашњих дела издаје наредбу управнику вароши Михаилу Барловцу, да појача контролу над варошким снагама реда и да их лично свакодневно обилази по градским квартовима. У горепоменутом извештају Гаршанин закључује: „Кад би турска власт и пола добре воље указала коју ми имамо за одржање добри сношенија, могло би се надати да ће се од сад мање догађати непријатни сукоба који су у последње време учестали и који тако много узнемирише цео овдашњи публикум“. ¹³³

И поред ових мера инциденти у вароши су се све чешће догађали. Само током марта 1862. године десили су се следећи сукоби:

- 9. марта су се споречкали Бабаил Шаћи и екмецијски слуга Јован Мијовић,
- увређени наредник Костић 20. марта је потегао сабљу на Турчина, а у Јеврејској махали су заптија Рецеп, беспосличар Ибраим и још један напали јорганцију Данила Цветковића,
- на Бит-пазару, 23.марта, Идриз Бећировић је јурио са ножем кафецијског момка Алексу Милојковића,
- забележен је и напад двојице Турака, такође наоружаних ножевима, на једног механцију.¹³⁴

¹³¹ Ж. Ђорђевић, *наведено дело*, 40.

¹³² Б. Перуничкић, *наведено дело*, 479.

¹³³ *Исто*.

¹³⁴ Ж. Ђорђевић, *наведено дело*, 42.

Највећу узнемиреност српске власти изазвало је током априла приспеће за турски гарнизон у тврђави које се састојало од више шлепова са храном и муницијом муницијом. Само је за пет дана тог месеца у тврђаву приспело 1.900 топовских ђулади од 88 ока, 2.500 комада од 65 ока, 1.414 од 44 оке, 3.300 од 22 оке, 2.700 од 16 ока и 2.700 комада од 14 ока, а затим још 444 ђулади синцирлија, 2.900 торби картеча, око 400 сандука барута у фишецима за дуге пушке и 7.000 кутија са топовском муницијом мањег калибра. Ово није потпуни списак муниције која је током априла стизала турској посади, а поред ње бродови су истоварили и велике количине пшенице и кукуруза.¹³⁵ Стицао се утисак да Турци врше озбиљне припреме за обрачун са Србима.

Свакодневне ситне чарке још увек нису реметиле баланс, тешком муком одржаван у вароши. Међутим, сукоб који је 11. маја избио између српских полицајаца и турских војника код Стамбол-капије претио је да се прошири на цео град. Тог дана су жандарми ухапсили два пијана Турчина која су правила неред у палилулском предграђу, у крчми код „Код зеленог дрвета“. У намери да их спроведу у Управу вароши, приликом проласка кроз Стамбол-капију, на повике двојице ухапшених, на жандарме су скочили турски стражари и оборили их кундацима. Ухапшеници успевају да побегну, а маса српског света се окупила око капије, претећи да се инцидент претвори у крвопролиће. Управник вароши Барловац послао је и упутио полицајце да масу, која се спрема за напад на Стамбол-капију, одвоји од низама. Турски војници, у страху пред непријатељски настројеном гомилом, били су се повукли у одаје капије са пушкама окренутим споља. Како се вест брзо проширила чаршијом, завладало је уверење да је ово почетак коначног обрачуна. Истог дана, већ око 17 сати, Турци су на Дорћолу затворили своје дућане и са оружјем у рукама почели да се окупљају по кафанама и већим кућама, док је један део њих жене и децу склонили у тврђаву. Исте вечери одржана је седница српских министара чије је одлуке Ашир-паши пренео лично Илија Гарашанин. У њима је од београдског мухафиза тражено да се официри и низами који су били одговорни за сукоб казне и повуку са Стамбол-капије, након чега ће се повући и српски полицајци који су стражарили. Ашир-паша је попустио и повукао своје војнике, а за њима поприште сукоба напуштају и српски жандарми.¹³⁶

¹³⁵ Исто, 43.

¹³⁶ Исто, 46.

Мешање низама у надлежности српске полиције, представљало је грубо кршење дотадашње праксе по којој су жандарми имали право да приведу муслиманске преступнике у Палилули, где турске власти нису имале никакве ингеренције. Може се претпоставити да би српска полиција, као што се десило и много пута до тада, након испитивања предала ухашенике турским органима власти. Јавни сукоб који се због тога одиграо тешко да је могао да буде решен простом сменом турске страже на главној градској капији. Све је ишло у прилог томе да је присуство турске војске у вароши неодрживо. Француски конзул Тасти је у свом извештају о овом случају изнео следеће мишљење: „Ја чврсто верујем, а моје мишљење дели цео свет овде..., да је исто толико детињасто, колико и опасно што Порта усред једног ненаклоњеног града држи војнике без ослонаца, и да би поступила врло врло паметно кад би уклонила тај узрок зле воље, који не може да правда својим правом или коришћу, ничим осим задовољења таштине“.¹³⁷

Међу документима Управе вароши сачувана је интересантна молба од 1. јуна 1862. године, поднета у сам смирај турске вароши и двојне управе. Наиме, у тој молби Мехмед Ибишевић, након забране од стране турских власти да са Миланом Марковићем и даље држи заједничку дуванциницу на Сави, тражи од Управе вароши да га „српска власт под заштиту своју прими и притом уверава да добровољно подвргава себе српским законима и „дајанијама“, јер „од малена међу Србима живи“.¹³⁸

Као што је већ раније напоменуто, поред градских капија главне тачке на којима су избијале чарке и сукоби биле су јавне чесме. Делијска, Чукур, Теразијска, Циганска, Сака и друге чесме у вароши нису биле довољне за снабдевање водом становништва које је расло из године у годину, па су редови пред њима били свакодневна појава. Чукур-чесма се налази на углу данашњих Добрачине и Јевремове улице, име је добила по томе што се налазила у рупи, па да би се до ње дошло било је потребно спустити се низ неколико степеника. Тог 3. јуна 1862. године у поподневним часовима у реду за воду испред Чукур-чесме био је и тринаестогодишњи дечак Сава Петровић, шегрт код бакалина Алексе Николића, чија се радња налазила преко пута старог Ибрахим-пашиног хана на Великој пијаци. Ред је био дуг, вода је са чесме споро текла, и Сава је сасвим извесно био веома срећан када је коначно добио прилику да напуни своју тестију. Али баш у том тренутку

¹³⁷ Исто, 47.

¹³⁸ Исто, 55.

пред чесмом су се појавила три низама жељна свеже воде. Игноришући народ који је чекао у реду, један од њих је одгурнуо шегрта у страну и подметнуо шаке под воду. Сава се помакао у страну не реагујући на безобразлук турских војника. Међутим, док је први пио воду, други низам му је отео тестију из руку и ставио под чесму. Када се посуда напунила, он је из ње потегао да се напије водом, и док је још није ни скинуо са усана, за њом пружи руку и трећи низам. Сава се на то побунио и гурнуо низама, који се тада занео и умало није пао. Бесан, са тестијом у руци, низам удари њоме шегрта по глави. Тестија је од силине ударца пукла, а Сава је крвав пао на земљу поред чесме. Видевши цео догађај, народ који се ту затекао ускомешао се и настао је метеж. Када су присутне жене виделе крв која је текла из Савине главе, почеле су да кукају и вичу, узбунивши околину. Пристигли су и људи из околних кућа и сокака, а кроз варош се пронела вест да су низами убили српског дечака.¹³⁹

У тренутку инцидента, у близини Чукур-чесме налазио се терџуман¹⁴⁰ српске полиције, поручник Сима Нешић, водећи са собом патролу од четири жандарма. Пошто је чуо вику, претпоставивши да је настао неки проблем, потрчао је према месту догађаја. Турски низами су још увек били тамо, а у њиховој близини је лежао српски шегрт обливен крвљу. Нешић, како би примирио народ који се ту окупио, наредио је да дечака подигну и повију му ране, а затим однесу у Варошку болницу. Турским војницима је заповедио да са њим пођу у српску полицију.¹⁴¹

Док је спроводио низаме, Нешић се сусрео са турском патролом коју је предводио јузбаша Ибрахим-ага. Налазили су се у близини турске полиције, па је Ибрахим-ага позвао Нешића да са низамима дође у њихову полицију где би расправили целу ствар. Теџуман тај позив одбија, а видевши да су Турци бројнији, јер су нови низами пристизали, он је извукао сабљу и запретио им да га не ометају у извршењу дужности. У том тренутку, док је разјарена маса српског становништва почела да их опкољава, у непосредној близини одјекну пуцањ. Мислећи да турски полицајци пуцају на њих, жандарми су извукли своје кубуре и припуцали. Затим су ватру отворили и низами који су цео догађај пратили из зграде турске полиције. У том хаосу међу првима су била погођени двојица турских војника, а убрзо за њима и терџуман Сима Нешић, док је жандарм Ђорђе, звани Нишлија,

¹³⁹ М. Пауновић, *наведено дело*, 489.

¹⁴⁰ Терџуман, преводац.

¹⁴¹ М. Пауновић, *наведено дело*, 489.

тешко рањен. У том метежу је погођено још неколико Срба. Рањенике су склонили у српску полицију, док је у близини, код турске полиције остао да лежи мртав Сима Нешић. Низами су се забаракадирани у својој касарни.¹⁴²

Испред зграде српске полиције огласили су се добоши и трубе који су тиме дали знак за узбуну. То је дигло на ноге српско становништво, које је наоружано потрчало према Великој пијаци. Велики број Срба који се окупио на Теразијама кренуо је према Стамбол-капији, али турска стража је већ стигла да затвори тешко окована врата капије, подигне барикаде и припреми се за сукоб. Један део масе је кренуо према Варош-капији.¹⁴³ Наоружани Турци варошани су се окупили у Ариф-беговој, Хаџи-абдулиној, Табаковој и другим већим турским кафанама, а поред њих зборна места ерлија спремних за сукоб су биле и џамије.¹⁴⁴ У том моменту прекида свих веза између Срба и Турака у вароши, зачула су се два гласа која су покушавала да спасу мир. Била су у питању два угледна трговца- Гуша Николић је позивао Турке да отворе дућане и Србе да се смире, а Табакибрахимовић је говорио обема странама: „Будите присебни, све ће се и овога пута завршити добро“.¹⁴⁵ Међутим, међусобна мржња и бес, који су се посебно накупили током учесталих сукоба последњих неколико година, избили су на површину и никаква сила их више нија могла зауставити.

Председник владе Илија Гарашанин и министар унутрашњих дела Никола Христић су убрзо обавештени о инциденту, као и о борбама које су већ избиле у вароши. Они су се одмах запутили према српској полицији и стигли су у прави час, јер је из тврђаве већ излазио одред турске војске као појачање турској полицији забаракадираној у вароши. Могућност да се низами споје са турским одредима раштрканим по вароши, а затим заједно са наоружаним ерлијама ударе на Србе, морала је да буде спречена, па су због тога Гарашанин и Христић кренули према турским војницима који су из тврђаве наступали кроз град. Гарашанин је изашао пред турског заповедника и једва успео да га убеди да се са својим војницима врати у тврђаву, када је из непознатог правца опалила пушка о приликом чега је турски официр Мехмед-ага страдао. Видевши да им је четовођа погођен, низами се мало повукоше, разбише у стрелце и отворише ватру. Из унакрсне паљбе која је

¹⁴² Исто.

¹⁴³ Исто.

¹⁴⁴ Ж.Ђорђевић, *наведено дело*, 67

¹⁴⁵ Исто, 71.

тада настала Гарашанин и Христић су се једва извукли живи, али је зато погинуо официр из њихове пратње Ивко Протић, док је покушавао да заштити двојицу чланова владе.¹⁴⁶ Овај догађај је био знак да отпочне општа борба, која ће учинити крај постојању турског Београда.

Борба се одигравала током целе ноћи. Главне битке су су водиле код варошких капија. Срби су најпре ударили на Савску, а затим на Видин и Варош-капију. Најтежа битка вођена је око Варош-капије, која је заузета тек пред зору, тек пошто је била потпуно разорена услед експлозије барутног магацина. Прво се развила жестока размена пушчане ватре, а онда су Срби кренули у јуриш. У том тренутку избила је јака олуја, дотле ведро небо се замрачило, а јак ветар почео је да дува свом силином, носећи чак и кровове са кућа. Срби су јуришали на капију узвикујући „Ура!“ које је одјекивало кроз олују. Одједном се зачуо јак прасак и пламен је обасјао небо. Експлодирало је стовариште барута и ватра је захватила оно што је остало од капије. Тада је почела да пада јака киша, која је кратко трајала. Олуја је ненадано престала исто онако како је и почела. Само, на Варош-капији Турака више није било. Слична борба вођена је и за Сава-капију, која је такође пала пред српским налетима.¹⁴⁷ Исте ноћи је освојене капије обишао Никола Христић, који је наредио да се оне сруше, што су окупљени људи са одушевљењем и урадили.¹⁴⁸

Борба је вођена и са ерлијама који су се наоружани окупили у Дефтердаревој џамији, хоциној кући и турској кафани, смештеним поред саме џамије. Направивши ту своје упориште, они су се око два сата сукобљавали са Србима који су их држали под опсадом. На крају, бројно надјачани, Турци су пристали на преговоре, и интервенцијом српских власти, одведени су у зграду Општинског суда, где су били заштићени од линча који им је претио од стране српских бораца.¹⁴⁹

Дорћол је био главно упориште Турака у вароши. Изгледало је да су они тамо сигурни, пошто су у том насељу чинили надмоћну већину. Међутим, после пада капија и џамије на савској страни, велики број Срба је сишао на Дорћол, и блокирао сва турска упоришта која су тамо постојала. Притиснути страхом и неизвесношћу, Турци су почели

¹⁴⁶ М. Пауновић, *наведено дело*, 490, 491.

¹⁴⁷ *Исто*.

¹⁴⁸ Ж. Ђорђевић, *наведено дело*, 77, 78.

¹⁴⁹ *Исто*, 78-81.

да под заштитом мрака, кроз авлије, само њима познатим путевима, напуштају своје домове и да се повлаче у сигурност градске тврђаве.¹⁵⁰

Током ноћи заузета је и Видин-капија, а наредног дана потписана је конвенција са Ашир-пашом, по којој су се низами повукли са Стамбол-капије и из турске полиције, а српска власт је преузела одговорност за безбедност напуштене турске имовине, као и оних Турака који су остали ван тврђаве. Потпуни ред је успостављен у вароши тек 4. јуна. Међутим, 5. јуна 1862. године, док је трајао спровод погинулих официра Симе Нешића и Ивка Прокића, Турци су прекршили договор постигнут претходног дана, и Ашир-паша је наредио да се са тврђаве отвори ватра на варош. Турски војници су прво запуцали из пушака, а затим се огласило и 56 тврђавских топова, чија су ђулад у највећем броју била испалена у правцу српске полиције, Стамбол-капије и Саборне цркве, чији су звоник упорно, али без успеха турски артиљерци покушавали да оборе. Бомбардовање је почело у тренутку када се погребна поворка налазила на почетку данашње Коларчеве улице. Народ који се налазио у спроводу, родбина и свештеници, преплашени разбежали су се на све стране. Од огромне поворке, која је истовремено представљала и демонстрацију српског становништва против присуства Турака у Београду, за кратко време није остало ништа. Док је ђулад је падала на варош, Срби су бежали према Ташмајдану, а многи су побегли према Топчидеру и Раковици.¹⁵¹ Бомбардовање вароши из тврђавских топова трајало је око четири часа.

Изненађење и огорчење није захватило само Србе, већ и стране држављане којих је у ондашњем Београду било у великом броју. Нарочито су били озлојеђени и представници гарантних сила, који нису лако примили ово вероломство београдског паше, будући да су радили на томе да се сукоб оконча без додатног проливања крви. Кнез Михајло, који се није налазио у Београду приликом избијања сукоба, вратио се престоницу чим је обавештен о дешавањима. Како је 6. јуна добио од Државног савета неограничану, диктаторску власт, одмах је прогласио ванредно стање у вароши Београду и врачарском срезу. Тиме је од вароши и њене околине начињен велики војнички логор. Поред регуларне војске, у Београд су из свих крајева Србије пристизали људи спремни за борбу. По целој вароши су подизане барикаде и прављена пушчана гнезда. Већ за неколико дана

¹⁵⁰ Исто, 84.

¹⁵¹ М. Пауновић, *наведено дело*, 491, 492.

у Београду се окупило око 15.000 бораца, што је била сила довољна да ликвидира турски гарнизон у тврђави.¹⁵²

Било је неколико разлога који су натерали Ашир-пашу да и поред споразума са српском владом нареди бомбардовање вароши. Он је трпео притиске од својих подређених и свог становништва зато што је наредио турским снагама да се повуку у тврђаву. Нарочито се повлачењу низама оштро противио његов непосредни заповедник турских трупа у вароши, Етем-паша. Приликом повлачења Турака ерлија са својим породицама из вароши у тврђаву, за њима је остала незаштићена имовина. Никола Христић у својим сећањима каже: „Турци што из вароши у град побегоше били су јако озлојеђени на своје власти, кривећи их да их нису довољно заштитиле. И саме буле роптале су на пашу и остале старешине, напале су на кадију и хтеле му ишчупати браду, што је говорио да нема никакве опасности. Он је једва испред њих утекао, нити се више за онда смео јавно показати. Турци ови у граду постали су готово опасни за мир. Нису се обазирали на наређења пашина. Они су се пели на бедеме градске и оданде пуцали у варош, гађајући наше људе.“¹⁵³ У предговору о Рашид-беју, Стојан Новаковић истиче да је управо Рашид-беј са својим присталицама највише наваљивао на пашу да на варош пуца из топова.¹⁵⁴ Уз притиске које је Ашир-паша трпео од стране својих заповедника и избеглог муслиманског становништва, пристигла је и наредба из Цариграда да се варош бомбардује уколико дође до напада на тврђаву. Али, како се може закључити из дипломатске преписке, а то су потврдили и турски званичници Јовану Ристићу у Цариграду, наредба је важила и у случају напада на имовину муслиманског становништва. Ашир-пашу је у намери да се војно обрачуна са Србима у вароши, тајно подржавао и аустријски конзул Васић, који је често одлазио код паше.¹⁵⁵

Из наведеног се може закључити да сукоб Срба и Турака у вароши као и бомбардовање које је потом уследило, не представљају превелико изненађење, пошто су већ били стекли предуслови за ове догађаје. Нетрпељивост између Срба и Турака који су заједно живели у вароши расла је током година, а кулминацију је доживела повратком династије Обреновић на власт. Истовремено, нови режим у Србији једва да је крио жељу

¹⁵² Исто, 492, 493.

¹⁵³ Н. Ранђеловић, *наведено дело*, 182

¹⁵⁴ Р. Беј, *наведено дело*, 16.

¹⁵⁵ Н. Ранђеловић, *наведено дело*, 182,183.

да коначно реши питање градова и турског становништва у њима и да најзад искорачи у правцу потпуне независности. Притисци и смицалице којима су се обе стране служиле у тој борби за превласт, на готово свакодневном нивоу, додатно су заоштравале ситуацију. Београд, престоница српског кнеза и седиште турског паше, чију су варош насељавали Срби и Турци, у чијој су се тврђави и на градским капијама налазили турски низами, а у предграђу српски војници, са двојном српско-турском управом, представљала је поприште окршаја.

Како је Порта је страховала да ће после бомбардовања изгубити простор за остваривање својих интереса, турски министар је, изразивши запрепашћење поводом догађаја, одмах сменио Ашир-пашу. Увидевши да су турски топови направили релативну малу штету у вароши, Порта је покушала да минимизира цео случај, желећи да врати пређашње стање. То више није било могуће, пошто је и сам кнез Миахило јавно изразио став да је немогуће да у Србији и даље остану турски гарнизони у градовима. Ти захтеви су били превише радикални да би се решили интерним српско-турским договором, па је учешће гарантних сила у постизању договора било неминовно.¹⁵⁶ У току лета 1862. године одржана је конференција у Канлици, када су усвојене одлуке које су углавном уважавале захтеве српске делегације. Турски гарнизони морали су да напусте тврђаве у унутрашњости, Соко и Ужице, док су градове у Србији, рачунајући и оне у којима је и даље остајала турска војна посада, морало да напусти и муслиманско цивилно становништво. Том одлуком стављена је тачка на вишевековно постојање оријенталног Београда.

Одлазак Турака из вароши

Договор постигнут на конференцији у Канлици предвиђао је да се у року од четири месеца након његовог потписивања, турско цивилно становништво, настањено ван тврђава, исели из Србије. Такође, требало је утврдити висину надокнаде за непокретну

¹⁵⁶ Исто, 184.

имовину која је иза њих остајала. Објављивањем „Фермана о извршењу Протокола закљученог у Канлици“ 24. септембра 1862. године, требало је почети са спровођењем у дело одлука усвојених на конференцији.¹⁵⁷ Предаја фермана кнезу Михаилу извршена је већ 25. септембра, од стране београдског мухафиза Рашид-паше.¹⁵⁸

Пашина бојазан да се београдски Турци неће лако повинovati цариградској наредби и иселити, била је без основа. Исто тако су се брзо угасиле и наде једног дела ерлија да ће „ђаур све да попусти, мало помало, те ће ићи опет по старом ћитапу“. Један део београдских муслимана се из вароши иселио већ током лета, пре него што су и биле донете одлуке конференције. Међутим, масовни организовани одлазак почео је тек када је Решид-паши стигао ферман са одлукама конференције у Канлици. Већ 13. септембра је у Београд дошао један парни реморкер са два шлепа, којим је, након продаје нешто преостале стоке у Земуну, већи број Турака 17. септембра први пут испловио за Лом-паланку, одакле је требало да пешке оду за Ниш и околна насеља. Реморкер се вратио 24. септембра када је одвезао 550 ерлија за Видин. Затим су 2. октобра два шлепа напустила београдску луку, један са 600 људи у правцу Лом-паланке, а други са 300 људи у правцу Брчког. Последња група Турака је на овај начин 9. октобра отишла за Видин. Иза њих је остало четрдесетак писмених ерлија са задатком да помогну турским властима и комисијама при спровођењу осталих наредби из протокола. Највећи број београдских муслимана одселио се за Ниш и настанио око данашње Цркве светог Николе под Горицом.¹⁵⁹

На овај начин Београд се коначно ослободио турског становништва, као компактне националне и верске заједнице, иако је појединаца било присутно и касније. Неки од ерлија приступили су турској војсци како би на тврђави чинили део посаде, надајући се да ће пре или касније, у униформи и под оружјем, поново ући на Дорћол. Други пак, попут Тахир-ефендије, остали су уз допуштење српских власти, а задржао се и један хоџа са муџезином, како би се старао о турским религиозним објектима. Да је поред њих остало још Турака у вароши сведочи и податак да је један део нових власника турских добара, продатих при иселењу 1862. године, такође био муслиманске вере.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Исто, 195.

¹⁵⁸ Ж. Ђорђевић, *наведено дело*, 262.

¹⁵⁹ Исто, 272, 273.

¹⁶⁰ Исто, 274, 275.

Одредба која се односила на продају турских имања у Београду била је спровођена уз велике тешкоће. Кнез Михаило, на предлог министра правде Рајка Лещјанина, донео је решење којим је процес требало да буде олакшан и убрзан. По том решењу, приликом продаје својих непокретности требало је да Турци само поднесу потврде о имовини, не и тапије. Међутим, муслиманима који су са Дорћола пребегли у тврђаву било је компликовано да силазе у варош у пратњи српске полиције, а притом нису ни хтели да продају куће оштећене бомбардовањем, надајући се да ће од турских власти добити надокнаду у висини вредности пре руинарања. Немајући поверења ни у српске, а ни у турске власти, многи муслимани су од потенцијалних купаца тражили пуну цену, пре изласка и процене комисија. Један од ретких који је тај посао лично завршио био је Осман-ефендија, власник Турског хана на Великој пијаци. Он је ову зграду прво понудио свом пријатељу Алекси Пачићу, али њему његова чиновничка плата није омогућавала да хан купи ни по нижој цени од реалне. Осман-ефендија је на крају хан продао неком другом, готово у бесцење, и одселио се чак у Смирну. Поједини Турци су, попут магације са Саве, Муле Хасана, давали пуномоћја српским трговцима и Јеврејима да се побрину око продаје њихове покретне и непокретне имовине. Пошто се ни то није показало као претерано успешно решење, велики број ерлија предао је судбину своје имовине у државне руке, па је на комисији за обештећење одсељених Турака остало да заврши тај посао.¹⁶¹

Кнез Михаило је за ову комисију акредитовао чланове Државног савета Димитрија Црнобарца и Гају Јеремића, а Порта комесара Али-бега и новог београдског мухафиза Ејуб-пашу. У вароши је остало 1.118 турских кућа, од којих је 206 требало да буде срушено због проширења тврђавске еспланаде, што је требало да плати Турска, док су остале грађевине ишле на терет српског буџета. Већ приликом прве процене показало се да ће се Комисија тешко усагласити по питању вредности тих имања. Срби су установили да те куће вреде 4.000.000, а турска процена је износила 18.000.000 гроша. Ова огромна разлика настала је због тога што су српске власти рачунале вредност која се могла остварити у тренутку процене, када је након исељења и велике понуде вредност имања многоструко пала, док су Турци обрачунавали цене тих добара пре бомбардовања, па и то су у већини случајева увећавали за 50%, а понекад и више. После првих расправа које су

¹⁶¹ Исто, 276.

се завршила без договора, Србија је предложила Порти у јесен 1863. године да она исплати та добра по ценама која су у том тренутку важила за српска имања. Међутим, и та понуда је одбијена од стране Порте, која је сад тражила надокнаду за поједина имања поданика који су се иселили из Београда још 1834. године. Понудом Гарашанина у јесен 1864. године, првом коју је српска страна дала у писаном облику, преговори су ушли у завршну фазу. Тада је понуђено 8.000.000 гроша, што је Али-паша прихватио, под условом да се посебно надокнаде изгубљена покретна добра. После тога српска влада је подигла висину суме на 9.000.000 гроша, што је Порта 1865. године коначно прихватила.¹⁶²

Турски гарнизон у београдској тврђави остао је до 1867. године. Политички догађаји који су потресали тадашњу Европу утицали су на Порту да позитивно одговори на захтев кнеза Михаила из октобра 1866. године којим је, бираним речима, тражио да се српској војсци препусти „чување“ градова. Поступак предаје градова окончан је свечаношћу на тврђавском пољу у Београду, када је испред упарађених српских и турских војника, кнез Михаило примио кључеве градова од последњег београдског мухафиза Али-риза паше. После тога Србија је преузела последњих 36 кућа које су у вароши још увек биле у турском власништву, када су и последње ерлије напустиле Београд.¹⁶³

Последњи турски војник који је напустио Београд и Србију био је мухафиз Али-Риза паша. Последњи београдски паша је, током свог мандата у Београду, успео да оствари пријатељске односе са кнезом Михаилом и целим државним врхом Србије, умногоме олакшавши транзицију власти. Али-риза паша је са својим харемом и чиновницима испловио из београдске луке 25.априла 1867. године. Након његовог одласка само је турска застава која се на београдској тврђави вијорила поред српске, подсећала да је Османско царство и даље формални господар Србије. Она ће бити оборена 1876. године по избијању српско-турских ратова.¹⁶⁴

¹⁶² Исто, 276, 277.

¹⁶³ Исто.

¹⁶⁴ Родољуб Васиљевић, *Али-Риза паша: Последњи турски командант београдске тврђаве*, часопис *Limes plus-Stranci u Beogradu*, Београд 2012, 55-57.

III Закључак

Овај рад је као свој циљ имао приказ односа који су владали у Београду између српског и, условно речено, турског становништва након што је Србија добила аутономију хатишерифима из 1830. и 1833. године. Околности које су тиме настале у београдској вароши, а пре свега стварање двојне управе и исељавање једног дела Турака, умногоме су промениле дотадашње положаје обе заједнице. Промена правног оквира у којем се свакодневни живот у вароши од тада одвијао, довео је до тога да су обе националне и конфесионалне заједнице морале да се привикавају на ново стање ствари. То привикавање је свакако теже падало Турцима који су изгубили свој положај привилегованог становништва. Са друге стране, ни Срби нису благонаклоно гледали на своје муслиманске комшије, којима су колико до јуче морали да се склањају са пута. Узевши у обзир да је таква ситуација трајала тридесетак година, логично је закључити да цео тај период није могао протећи у константном непријатељству између две заједнице. Свакодневни живот је наставио да се одвија у позадини крупних историјских догађаја. Пијаци, дућани, кафане и београдске улице била су места интеракција две заједнице. Срби и Турци су међусобно трговали, проводили време по кафанама и сусретали се сваки дан на београдској чаршији. Може се претпоставити да су се многи од њих међусобно уважавали, а сигурно су постојала и пријатељства између суграђана различитих вера. Међутим, анимозитет који се развијао током целог периода владавине Османског царства овом територијом није могао да нестане преко ноћи. Нити су Турци могли да забораве време њиховог господства у Србији, нити су Срби могли да пређу преко насиља и понижења која су преживљавали док су били обична султанова раја.

Како се посматрани период ближио своме крају, постајало је јасно да је систем заједничког живота у Београду, успостављен тридесетих година XIX века, неодржив. Кнез Михаило је радио на томе да Србија стекне потпуну независност, а његови планови су ишли и у смеру ослобађања и осталог српског становништва које је живело ван граница Кнежевине, у Османском царству. Предуслов за остваривање тако амбициозне идеје, био је

одлазак турске војске и турског цивилног становништва из Србије. Кораци који су предузети по повратку Обреновића на власт имали су за циљ елиминацију турског утицаја у Србији. То је проузроковало лоше односе са Портом, који су се рефлектовали и на крхку равнотежу успостављену у београдској вароши. Све учесталији сукоби у Београду између Срба и Турака водили су ка климаксу који се одиграо почетком јуна 1862. године. На крају се догодило оно што је било неумитно. Оријентални Београд, који је вековима, попут острва, живео окружен морем српског становништва, доживео је да га талас подигнут из тог мора, потопа у дубине историје.

Обрађивање ове теме је посебно интересантно зато што у нашој науци не постоји ниједна целовита студија која се бави проучавањем односа Срба и Турака у Београду. Постоје парцијалне студије које разматрају овај однос из других аспеката, кроз призму власти, дипломатије и сукоба. Важност разматрања теме је што она показује остатке некадашњег начина суживота и функционисања хришћана и муслимана у Београду, који у новим историјским околностима доживљавају преображај. Такође, кроз рад се виде јаке трговачке и културне везе које су постојале између припадника две вере. Индикативно је да су реакције обе стране било готово истоветне када их је живот доводио у сличне ситуације. Нека врста општег немара и неповерења у органе власти владала је међу члановима обе заједнице. И поред већ поменутог анимозитета који је постојао између Срба и Турака, насталог као последица историјских околности, очигледно је да су политички ломови и трзавице најчешће били окидачи за сукобе. Да ли би у неким другим околностима та два Београда која су живела заједно, а у ствари један поред другог, опстала? На то хипотетичко питање тешко је дати одговор. Треба ипак рећи да је муслиманско становништво у већини везивало своју судбину за Османско царство, а у томе су их подржавали и њихови верски поглавари. Порта је уосталом њихов статус и дефинисала тако што их је посматрала као део посаде београдског утврђења, што је технички варош окружена шанцем и била. Трн у оку српских власти, невољни војници Турске, након пораза који је њихова царевина 1862. године доживела у Београду, муслимани су попут поражених бораца били принуђени да напусте бојно поље.

Списак извора и литературе

Објављени извори:

- 1) Група аутора, *Живети у Београду, 1837-1841*, Београд 2003.
- 2) Бранко Перуничкић, *Управа вароши Београда*, Београд 1970.
- 3) „Србске новине“, јануар 1854, бр. 9

Литература:

- 1) Група аутора, *Београд у деветнаестом веку, из дела страних писаца*, Београд 1967.
- 2) Група аутора, *Историја Београда 2*, Београд 1974.
- 3) Група аутора, *Нова историја српског народа*, Београд 2000.
- 4) Родољуб Васиљевић, *Али-Риза паша: Последњи турски командант београдске терђаве*, часопис *Limes plus-Stranci и Beogradu*, Београд 2012: 51-58.
- 5) Живота Ђорђевић, *Чукур-чесма 1862. Студија о одласку Турака из Србије*, Београд 1983.
- 6) Дивна Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима, 1521-1867*, Београд 1977.
- 7) Живорад П. Јовановић, *Из старог Београда*, Београд 1964.
- 8) Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, Београд 2017.
- 9) Милан Ђ. Милићевевић, *Успомене*, Београд 1952.
- 10) Маринко Пауновић, *Београд, вечити град*, Београд 1968.
- 11) Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, Београд 2008.
- 12) Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба, од Средњег века до Савременог доба*, Београд 2011.
- 13) Небојша Ранђеловић, *Србија и Турска од Берлинског до Париског конгреса*, Београд 2012.
- 14) Рашид-беј, *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, Београд 2010.

- 15) Никола Самарцић, *European Legitimism and Serbian Revolution*, часопис *Limes plus*, број 3, Београд 2015: 11-22.
- 16) Никола Самарцић, Радован Самарцић, Мирјана Ротер Благојевић, *Културна историја Београда, XVIII век*, Београд 2016.
- 17) Милан Јовановић-Стојимировић, *Силуете старог Београда*, Београд 2008.
- 18) Драгослав Страњаковић, *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, Београд 1939
- 19) Петар Томац, *Ратови и армије XIX века*, Београд 1968.